

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

QASIMZADƏ NİGAR ASİF qızı

İNGİLİS DİLİNDƏ DEYKSİS ANLAYIŞI VƏ ONUN
KATEQORİYALARININ LİNGVİSTİK ASPEKTLƏRİ

İxtisas: HSM -060201- Dilşünaslıq (İngilis Dili)

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

Elmi rəhbər:_____

Fil.f.d. b/m Aynur Fazil qızı Məmmədzadə

BAKİ – 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ 3-8

I FƏSİL. DEYKSİS DANİŞIQ FƏALİYYƏTİNİN TƏRKİB

HİSSƏSİ KİMİ.....9-30

- 1.1. Deyksisin tərifi və ona aid müxtəlif yanaşmalar.....9-18
- 1.2. Deyksisin ifadə vasitələri və onların mədəni kontekstdə tədqiqi.....18-27
- 1.3. Deyksisin kommunikativ xüsusiyyətləri.....27-30

II FƏSİL. DEYKSİSİN KATEQORİYALARI VƏ ONUN SƏCİYYƏLƏNDİRƏN

LİŖQVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏR.....31-63

- 2.1. Dilçilikdə kateqoriya anlayışı və bu əsasda deyktik kateqoriyaların
təsnifatı.....31-59
- 2.2. Dil sistemində deyktik kateqoriyaların ekstra-linqvistik xüsusiyyətləri.....59-63

NƏTİCƏ64-65

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT66-71

GİRİŞ

Dil, hər şeydən əlavə, dil daşıyıcılarına obyektlərin və hadisələrin sonsuz sayda olmasına istinad etmək imkanı verməlidir və təbii dildə referansların əsas aləti deyksidir. Dil hadisələrinin bu sinfi insanın ətraf gerçəkliyin eqosentrik qavrayışının dildə əks olunması nəticəsində yaranır. Bu reallıqda özümüzü dərk etmək üçün özümüzü istinad nöqtəsi kimi qəbul edərək, məkan və zaman çərçivəsində koordinat sistemi qururuq. Bəhsi gedən sistemin təfsiri yalnız o halda mümkündür ki, biz ünsiyyətin hər bir konkret hadisəsi üçün konteksti, vəziyyəti bilirsiniz və danışığ aktı zamanı iştirakçıların istinadlarını bu kontekst əsasında başa düşürük. Bu anlayış da ümumi dilçilikdə məhz deyksis adı altında öz əksini tapır. Müasir dilçiliyin koqnitiv, praqmatik istiqamətlərinin marağa səbəb olduğu bu dövrdə deyksis də bu istiqamətlərin inkişafında xüsusi yerə malik dil vahidi hesab edilə bilər.

Mövzunun aktuallığı. Müdafiə üçün təqdim edilən bu mövzu birbaşa olaraq ingilis dilində deyksis anlayışına və onun linqvistik xüsusiyyətlərinin tədqiqatına həsr edilmişdir. Deyksis anlayışı müasir dilçiliyin daha qabarıq diqqət mərkəzində olsa da, bu anlayış dilçilik ədəbiyyatında qədim zamanlardan öz əksini tapmışdır. Belə ki, Qərb müəlliflərindən C.Lakof, C.S.Pirs, O.Yespersen, Ç.Filmor, F.Klayn, C.Layons, R.Yakobson; yerli müəlliflərdən prof.Azad Məmmədov, Y.Nuriyev, İ.Səbinə; rus dilçilərindən Vinqradov V.V, A. M. Peşkovski, A.Paduçeva və başqaları deyksis mövzusuna toxunmuş, qabacıl fikirlər irəli sürmüşlər. Buna baxmayaraq, məsələ ilə bağlı meydana çıxan bir sıra sual doğuran məqamlar da bu gün mövzunun aktuallığını labüd edir.

Mövzunun aktuallığı yuxarıda sadalanan və digər çoxsaylı dilçilərin deyksisin tədqiqinə göstərdikləri maraqla izah olunur. Bununla yanaşı, deyksisin ənənəvi qrammatika və praqmatik nöqteyi-nəzərdən dil sisteminin daha dərinəndən araşdırılmasında rol oynadığı üzə çıxarılmışdır. Dil sisteminin nəzəri əsasları bunu deməyə imkan verir ki, deyksis dil fəaliyyəti zamanı yaranan linqvistik problemlərin, onların həlli yolunda böyük rola malikdir.

“İngilis dilində deyksis anlayışı və onun kateqoriyalarının linqvistik aspektləri” adlı magistr işində ingilis dilində deyktik funksiya daşıyan sözlər, ifadələr ayırd edilir, onların müəyyən kateqoriyalara əsasən təsnifatı aparılır, deyktik elementlərin işlənmə zamanı ortaya çıxan linqvistik xüsusiyyətləri təhlil edilir. Bütün bunlar müxtəlif mənbələrdən əldə edilmiş nümunələr ilə əsaslandırılaraq məsələnin aydın şərhinə yol açmışdır. Deyktik kateqoriyaların şəxs, zaman və məkan təsnifatının köklərinə enmək və yeni kateqoriya bölgüsünün aparılması magistr işinin ən ümdə hədəflərindəndir. “

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqat işinin obyektini ingilis dilində deyksis anlayışının təhlil və tədqiqi təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqat işinin predmeti dedikdə, ingilis dilində deyktik kateqoriyalar və onların linqvistik xüsusiyyətlərini tədqiq etmək təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədini ingilis dilində deyksis konseptinin istifadəsini araşdırmaq, deyktik ifadə vasitələrinin işlənmə mühitini təhlil etmək, deyktik informasiyaların linqvistik xüsusiyyətlərinə izah vermək, geniş istifadə çalarlarına malik olan bu dil elementlərinin kateqoriyala adı altında təsnifatına dair mübahisəli çıxışlara aydınlıq gətirmək təşkil edir. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün tədqiqat işinin qarşısında duran əsas vəzifələr aşağıdakı kimidir:

- Mövzunu əhatə edən nəzəri ədəbiyyatla tanış olmaq;
- Deyksis anlayışına dair çoxsaylı fikirləri müqayisə və təhlil etmək;
- Deyktik elementlərin təsnifatının müxtəlifliyini nəzərdən keçirmək;
- Deyktik vahidlərin müasir təsnifatı vermək;
- Deyksisin ifadə vasitələrinə aid verilmiş lazımi məlumatları sistemləşdirmək;
- Tədqiqatın mövzusuna dair gündəlik nitq və bədii ədəbiyyatdan nümunələrini təqdim etmək;
- İngilis dilində deyktik kateqoriyaların mədəni kontekstdə işlənməsi zamanı istinadların dəyişkənliyini diqqətə çatdırmaq;
- Dil sistemində deyktik kateqoriyaların linqvistik və ekstra-linqvistik xüsusiyyətlərinin təhlilindən ortaya çıxan məqamlara aydınlıq gətirmək

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Bu tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada deyksis anlayışı və ona aid aparılmış tədqiqatların mahiyyətinə toxunulmuş, deyksisin işlənmə xüsusiyyətlərinə dair məqamlar araşdırılmışdır. Bununla yanaşı, buradakı deyktik kateqoriyaların təsnifatı məsələləri ilə bağlı qeyd edilmiş bir sıra yeni fikirlər Azərbaycan dilçiliyində gələcək tədqiqatları üçün ilkin addımı kimi çıxış edə bilər. Ümumilikdə, bu tədqiqat işində deyksis anlayışının araşdırılması linqvistikada koqnitiv və pragmatik istiqamətlərin inkişafı üçün nəzəri baza rolunu oynaya bilər.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, ingilis dilində deyksis konseptinin yaranmasını, istifadə dərəcəsi və onun kateqoriyalarının müxtəlifliyini özündə əks etdirən bu tədqiqat işi ingilis dilinin pragmatik və kommunikativ aspektlərinin tədrisi zamanı, eləcə də, diskurs analizlərində istifadəsində yararlıdır. Xüsusilə, ingilis dilini danışmaq aktında öyrənmək üçün nəzərdə tutulan vəsaitlərə bu dissertasiyada işıqlandırılmış müddəalardan da əlavə etmək olar. Bununla bağlı, “Praqmatika”, “Koqnitiv dilçilik”, “Sosiolinqvistik”, “Kommunikativ ingilis dili” kimi universitet fənlərinin tədrisi zamanı bu tədqiqat işindən istifadə etmək olar.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Deyksis danışmaq tərkibinin əsas vahidləridir.
2. Linqvistikada deyksis anlayışına dair müxtəlif fikirlərin sisteməlik şəkildə analiz edilməsi dissertasiya işinin əsas mövzudur.
3. Deyksisin ifadə vasitələrinin müxtəlifliyi onun mədəni kontekstdə aktual işlənməsinə şərait yaradan başlıca amildir.
4. Kommunikasiya prosesi müəyyən bir məkan-zaman şəraitində baş verir. Bu da deyksisin dil sistemində kommunikativ rolunu ortaya çıxarır.
5. Deyktik kateqoriyaların istifadə üsulları və həmin kateqoriyaya hansı nüanslara görə aid olma səbəbləri deyksisin əhəmiyyətli dil vahidi olduğunu bir daha sübut edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işinin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, burada ingilis dilində deyksis anlayışının istifadəsinin əsas məqamları qeyd edilir, deyksisin ifadə vasitələrinin müxtəlifliyi və onların qrammatik xüsusiyyətləri üzrə

təhlil aparılmışdır, gündəlik danışiq nümunələri əsasənə ekstra-lingvistik xüsusiyyətlərə də toxunulmuşdur. Bununla yanaşı, ilk dəfə olaraq bu tədqiqat işində deysisin ifadə vasitələrinə onun növləri – təsnifatı kimi deyil, sadəcə olaraq deysis kimi işlənə bilən nitq hissələri kimi yanaşılmışdır. Yəni ki, deysisin kateqoriyaları və ifadə vasitələri ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilmişdir. Mövzunun ardıcıl şəkildə təhlili də onun elmi yeniliyi kimi başa düşülə bilər.

Tədqiqatın metodları. Bu tədqiqat işində bilavasitə kontekstual analiz, lingvistik təsvir, müqayisəli təhlil kimi dilçiliyin geniş yayılmış metodlarından istifadə edilmişdir. . Bu metodların vasitəsilə mövzumuzu əhatə edən anlayışın – deysisin onomasioloji tipologiyası da aydınlığa qovuşur.

Dissertasiya işinin abropasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Linqvokulturologiya kafedrasında yerinə yetirilmiş və kafedranın müxtəlif alim və müəllim heyəti ilə müzakirəyə təqdim edilmişdir.

Dissertasiya işinin strukturu. Dissertasiya giriş, 2 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarət olub 72 səhifəni əhatə edir.

Giriş hissəsində dissertasiya haqqında ilkin məlumatlara yer verilmişdir. Ardınca isə, mövzunun aktuallığı, tədqiqatın obyektı, predmeti, məqsəd və vəzifələri, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar, tədqiqatın elmi yeniliyi və dissertasiya işinin abropasiyası və həcmi ilə bağlı zəruri məlumatlar əks olunmuşdur.

Dissertasiyanın **“Deyksis danışiq fəaliyyətinin tərkib hissəsi kimi”** adlanan I fəslə üç yarımfəslə ayrılmışdır.

“Dildə deysis anlayışı və ona aid aparılmış tədqiqatların mahiyyəti” adlanan I yarımfəsilə ümumilikdə deysis terminin aid olduğu dilçilik sahəsi, deysis anlayışı, onun dil sistemində rolu və ona dair aparılmış tədqiqatlardan yerli və xarici müəlliflərə istinad edərək mövzu haqqında çoxsaylı təriflər, fikirlər əks olunmuşdur. Məzmunu əsaslanaraq başa düşülə bilən bir çox söz və ifadələr vardır. Bu, tez-tez danışan və dinləyici arasında problemə səbəb olaraq yanlış ünsiyyət yarada bilər. Mənanı aydın başa düşmək üçün dinləyici konteksti başa düşməlidir. Bu halda pragmatik bir araşdırmaya ehtiyac yaranır. Pragmatika kontekstlə bağlı ifadələri

öyrənən sahələrdən biridir. Dil və kontekst arasındakı əlaqəni Levinsonun iddia etdiyi kimi deyksis vasitəsilə daha aydın görmək olar. Belə ki, o bəyan edir ki, dil və kontekst arasındakı əlaqənin dillərin strukturlarında əks olunmasının yeganə ən nəzərə çarpan yolu deyksis fenomenindən keçir. Bütün bu fikirlər əsasında deyksisə ümumi olaraq belə tərif vermək olar ki, deyksis linqvistikada əhəmiyyətli bir termin olub, ətrafdakı mühit ilə fərdlər arasında mühüm bir link rolunu oynayır. Danışığ aktında zaman, yer və nitq referentləri xüsusi rola malikdir.

Dissertasiyanın **II yarım fəsilində - “Deyksisin ifadə vasitələri və onun mədəni kontekstdə tədqiqi”** başlığı altında tədqiqatlar öz əksini tapmışdır. Belə ki, burada deyksisin ifadə imkanlarından, onun müxtəlif və zəngin işlənmə dairələrindən, kontekst anlayışı ilə əlaqələrindən və ən nəhayət, mədəni-sosial kontekstdə iştirakı və rolu haqqında fikirlər öz əksini tapmışdır. Belə ki, deyksisin ən geniş yayılan ifadə vasitələri şəxs və işarə əvəzlilikləri, zaman və məkan ifadə edən zərflər, bəzi feillər, məsələn, *come, go, bring, fetch, take* və s. sözlər də deyksisin ifadə yollarından biri ola bilər. Lakin, vurğulamaq lazımdır ki, bu feillər tərəfindən ifadə edilən hərəkətlər orientirə bağlı olmalıdır və həmçinin, danışığın ünvanını, yerini göstərməlidir. Daha sonra, bəzi sifətlər də bu qrupa daxil edilə bilər: *far, far away, near, distant* və s. Natiqlər arasında ümumi istinad çərçivəsi olmadan, bu misalda göstərildiyi kimi, deyksis özü başa düşülməyəcək qədər qeyri-müəyyən olardı. Menyudakı obyektləri göstərən restoran müştərisinin ofisiyona ünvanladığı aşağıdakı cümləni nəzərdən keçirək: *I want this dish, this dish, and this dish / Mən bu, bu və bu yeməyi istəyirəm*. Bu ifadəni şərh etmək üçün ofisiyant kimə istinad etdiyini, sözün yaranma vaxtını və “bu” ifadəsinin nəyə istinad etdiyi barədə məlumat sahibi olmalıdır. Fakt odur ki, danışan və dinləyəni anlamaq və dialoqun mənasını şərh edə bilmək kontekstdən asılıdır. Beləliklə, kontekst ifadələrin təfsirində əhəmiyyətli amildir.

“Dildə deyksis və onun kommunikativ xüsusiyyətləri” adlanan dissertasiya işinin **III yarım fəslində** kommunikativ aktın əhəmiyyətindən və deyksisin bu prosesdə aktiv rolundan bəhs edilir. Bununla yanaşı, kommunikasiya zamanı yaranan anlaşımazlıqların deyksis vasitəsilə aydınlığa qovuşması da bu fəsilə öz əksini tapmışdır. İngilis dilində bir çox nitq və sözlər mövcuddur, onların mənası ifadə

vəziyyətindən asılıdır və bu vəziyyət elan edilərkən başa düşülməlidir. İngilis dili öyrənənlər, başqaları ilə birlikdə olduqda, mesaj göndərmək və mənanı aydınlaşdırmaq üçün təsadüfən deysisdən istifadə edirlər. Bu da deysisə kommunikativ xüsusiyyət yükləyir.

Dissertasiya işinin **II fəslə** “**Deyksisin kateqoriyaları anlayışı və onun səciyyələndirən linqvistik xüsusiyyətlər**” adlanır və iki yarım fəsildən ibarətdir.

Dissertasiya işinin **II fəslinin ilk yarım fəslə** “**Dilçilikdə kateqoriya anlayışı və bu əsasda deyktik kateqoriyaların təsnifatı**” adı altındadır. Burada, dil sistemində kateqoriya anlayışı, deyktik kateqoriyalar və onların hər birinə dair detallı nümunələr öz əksini tapmışdır. Mürəkkəb mühitləri idarə etmək üçün biz hər bir amilə öz adı ilə, olduğu kimi reaksiya verməmək üçün təsnif edirik. Müzakirə dairəmiz olan deysisin elementlərinin də kateqoriyalara bölünməsinin labüdlüyü bu səbəbdən özünü göstərmişdir. Belə ki, deysisin ənənəvi bölgüsünə, əsasən, şəxs, məkan və zaman növləri aşkarlandığı halda, diskurs və sosial deysisin də araşdırılması dissertasiya işinin əsas maraq dairəsi olmuşdur. Bununla yanaşı, sadalanan beş növü qısa olaraq iştirakçı və obyekt yönümlü deysislə başlığı altında da cəmləşdirmək mümkündür.

II fəslinin son yarım fəslə “**Dil sistemində deyktik kateqoriyaların ekstralingvistik xüsusiyyətləri**” adlanır. Ekstralingvistik amilləri təhlil edərək buraya daxildir: danışanın fərdiliyi, jest-mimika və bədən hərəkətləri, sosial mənşəyi, başa düşülmə diapazonu, danışanın cinsi, yaşı və s. Deyksisin sadalanan 5 kateqoriyasının hamısında ekstralingvistik xüsusiyyətlər öz əksini tapır. Nəzərə alsaq ki, deysisin istifadəsi verbal ünsiyyətdə daha aktual görünür, onu ekstralingvistik məzmunundan kənarda öyrənmək düzgün olmazdı.

Nəticə. Dissertasiyanın “**nəticə**” hissəsində aparılmış tədqiqat nəticəsində əldə edilmiş məlumatlar yekunlaşdırılaraq qısa və konkret şəkildə verilmişdir.

Tədqiqat işinin sonunda, elmi-tədqiqat işi aparılan zaman istifadə olunmuş elmi və bədii ədəbiyyat siyahısı verilmiş, internet resursları da qeyd olunmuşdur.

Dissertasiya işi ümumilikdə **71** səhifəni əhatə edir.

I FƏSİL.

DEYKSİS DANIŞIQ FƏALİYYƏTİNİN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ

1.1.Deyksisin tərifı və ona aid müxtəlif yanaşmalar

Elmin hər bir sahəsinin inkişaf prosesində müxtəlif sahələrin tələb və səviyyəsinə uyğun olaraq müxtəlif problemlər ortaya çıxmışdır. Hər bir elmi istiqamətinin araşdırılması xüsusi yanaşma, müxtəlif üsullarla təhlil tələb etdiyi kimi, eyni obyekt də bir neçə mövqe və aspektlərdən tədqiq oluna bilər. Sabitləşmiş qanunauyğunluqları ilə vahid bir sistem təşkil edən dil müxtəlif yanaşma və üsulların tətbiqi ilə tədqiq edilsə də, onun mürəkkəb və bir o qədər də çoxşaxəli təbiətindən irəli gələn bir sıra məsələlər hələ də lazımi səviyyədə öyrənilməmiş, xüsusilə dilin sosial aləmdə tətbiqi ilə bağlı nüanslar diqqətdən kənar qalmış, müəyyən dərəcədə öz həll yolunu tapmamışdır. Dilin struktur baxımdan öyrənilməsi onu vahid bir sistem kimi dərk etməyə imkan versə də, insanın özünüifadə və ünsiyyət imkanlarını əks etdirən istiqamətin, danışiq aktı prosesinin təhlili müasir linqvistikada daha qabarıq yer tutur. [3]

V.Humboldtun fikirlərinə əsasən desək, "... ölü məhsul kimi yox, yaradıcı proses kimi nəzərdən keçirilməli olan" dil əldə edilməsi planlanan nəticəni də nəzərə almaqla müxtəlif aspektlərdən araşdırılmalıdır. Buna əsasən də deyə bilərik ki, danışiq prosesinin araşdırılması nəzəri qeydə alınmış müəyyən struktur qəliblərini aşaraq insan faktoru ilə bağlı olduğundan hərtərəfli yanaşma, tədqiqat tələb edir. Bu baxımdan, danışiq yalnız fizioloji məqamlarla deyil, həm də psixoloji, sosioloji və koqnitiv istiqamətləri ilə diqqəti cəlb edir. [4] Müasir dilçilik bir çox cəhətdən XX əsrin ən maraqlı və uğurlu elmi nailiyyətlərdən biridir. Bu, yalnız linqvistik tədqiqatlara deyil, həmçinin bir çox humanitar fənlərə də aiddir. Məhz buna görə də bu günə qədər müasir dilçilik digər humanitar fənlər üçün elmi yeniliklərin bünövrə modeli kimi nəzərdən keçirilir.

Müasir dilçilik dedikdə, ümumilikdə dilçilik terminindən çox, onu əhatə edən semantika, pragmatika, semiotika kimi elm sahələrinin nailiyyətlərindən istifadə

etməklə araşdırılması nəzərdə tutulur. [1] Danışiq fəaliyyəti ilə bağlı əksər nəzəriyyələr ünsiyyət prosesinin incəliklərinə özünəməxsus yanaşmanın nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Bu yanaşmaların yekun fikrinə görə, dildə elə söz qrupları mövcuddur ki, onların mənası müəyyən məzmunundan asılıdır: dil vahidinin ifadə etdiyi mənanı bilmək onun düzgün başa düşülməsi və istifadəsi ilə bağlı məlumata malik olmaq deməkdir. Bu münasibətləri - insanların müəyyən bir kommunikasiya şəraitində danışiq və ya nitq aktını necə başa düşdüyünü və onu necə çatdırdığını 1970-ci illərin sonunda məxsusi diqqət mərkəzinə çevrilmiş dilçilik bölməsi pragmatika öyrənir. Pragmatikaya aid ən dərin tədqiqatların qədim Yunan və Roma dilçiliyi ilə bağlı olmasına baxmayaraq, bu dilçilik termini mənşə etibarilə qədim latın sözü olan «pragmaticus» sözündən olub, «iş, hərəkət, təsir» mənalarını ifadə edir. [2] Amerika ideologiyasının fəlsəfəyə töhfəsi olan pragmatizm cərəyanı XX əsrin ikinci rübündən etibarən ortaya çıxmağa başladı, daha sonra süqut etdi və əsrin sonlarından etibarən bir daha diqqət mərkəzində oldu. Fəlsəfi termin olaraq yaranan pragmatikanın izahını belə verə bilərik: “insan üçün əməli müstəvidə faydalı, xeyirli, işlək olan inamlar, müddəalar, nəzəriyyələr, düşüncələr düzgün hesab olunmalıdır. Əks halda, həmin inam, müddəa, nəzəriyyə, səhv hesab olunaraq diqqətdən kənar qalmalıdır”. [24]

Daha sonra pragmatikanın izahı 1978-ci ildə Ç.Pirs tərəfindən belə ifadə edilirdi: “Praktik mahiyyəti olan hərəkətləri nəzərdən keçirəndə görə bilərik ki, düşüncəmizin beləd olduğu təsir ilə düşünürük. O halda, bu təsir anlayışımız məqsədimizin tamamı kimi çıxış edir”. Daha sonralar isə, Ç.Pirsin ideyaları ilə J.Ostin, J.Syörl, Z.Vendlen və başqa bir çox alimlər tərəfindən irəli sürülən nitq aktlarının məntiqi-fəlsəfi tərəfləri, P.Qraysın məna və L.Linskoqun, P.Strosunun referensiya ilə bağlı nəzəriyyələr pragmatikanı lingvistik tədqiqatlar sahəsi kimi formalaşdırmışdır. Bunlardan P.Qraysın fikirləri və irəli sürdüyü müddəalar daha sonralar lingvistik pragmatikanın özül daşlarına çevrildi və onun əsasını özündə əks etdirdi. [5] Belə ki, P.Qrays mənanın təbii və qeyri-təbii olaraq iki növünü fərqləndirirdi və bildirirdi ki, pragmatika mənanı praktik aləmdə - interaksiya zamanı öyrənməlidir. Pragmatik tədqiqatın Anqlo-Amerikan ənənəsi kontinental ölkələrdən olan Niderland, Danimarka, Norveç və Belçika tədqiqatçıların iştirakı ilə xüsusi dərəcədə inkişaf

etdirilmişdir. [80] Bu inkişaf öz əksini 1987-ci ildə Beynəlxalq Praqmatika Assosiasiyasının yaranması ilə tapdı. N.Kollincin fikrinə əsasən, praqmatika kommunikasiyada cümlələrin, sözlərin ifadə etdiyi mənalara öyrənir, başqa cür desək, real interaksiyada danışanın dinləyənlə necə əlaqəyə girməsini öyrənir. P.Qrandiyə görə, praqmatika anlaşmazlığı izah etmək üçün sistematik yollar göstərir. Praqmatika ilə məşğul olan digər bir qrup dilçilər isə bəyan edirlər ki, praqmatika dildən istifadə zamanı insanların söylədiklərinin üzə çıxarılmasında və deyilənlərin başqaları tərəfindən başa düşülməsində məzmunun rolunu öyrənir. [67] Praqmatikanın məzmununu bir nümunə ilə daha aydın ifadə edək: “Big Mac at 9 wants his bill”. İlk baxışda cümlənin ifadə etdiyi məzmun “9-dakı Big Mac hesabını istəyir” formasındadır. Yəni, cümlədə iştirakçı referent Big Mac adı altında göstərilir. Burada, bu ad insan adı kimi, 9 isə bir çox mənalarda: mənzil, sıra və s. kimi başa düşülür. Amma, praqmatik cəhətdən bu cümlənin özündə daşdığı fikir belədir: 9-cu masadakı Big Mac sifariş edən müştəri hesabını istəyir. Praqmatika göstərir ki, bu cümlədəki referent Big Mac deyil, onu sifariş edən müştəridir. Big Mac sadəcə bir neçə qida məhsulunun bir paketdə cəmləşdiyi menyunun adıdır. Burada “deyilən” və “başba düşülən” prinsipi özünü göstərir. Burada, danışanın fikri bir qədər fərqli formada təzahür etsə də, dinləyici nəyin nəzərdə tutulduğunu anlama və şərh edə bilər. Hər bir ifadədə və ya şifahi ünsiyyət aktında iki niyyət və ya məna fərqləndirilir. Onlardan biri, bir cümlənin informativ niyyətini, digəri isə bir danışanın ötürmək istədiyi niyyət və ya mənanı əks etdirir. [32] Dərk etmək və danışmaq aktını nəzərdə tutulan niyyətdə çatdırmaq qabiliyyəti bir çox amillərə görə dəyişə bilər. Belə ki, sosial məsafə, bilik, iştirak edən dil daşıyıcıları arasında sosial status, mədəni savadlılıq və linqvistik bilik – bütün bunlar danışmaq prosesinin yaranmasını və növbəti etaplarda nə cür davam etməsini əks etdirir. Bu zaman dil və kontekstin bir-birilə dərin bağlılığı və əlaqəsi müşahidə edilir. Məhz bu mərhələdə də birbaşa situasiya ilə əlaqəli olan dil vahidlərinin işlənməsi labüd görünür. Bu vahidləri də məhz deysis anlayışında tapa bilərik. Belə olduğu halda, deyə bilərik ki, praqmatikanın əhatə etdiyi mövzulara eyham, nəticəçıxarma, fərziyyə, danışmaq aktları ilə bərabər, deysis də daxildir. Buna baxmayaraq, məna və nitq ilə bağlı olduğundan çox zaman deysisi semantika və praqmatikanın qovşağında

öyrənilən bir anlayış kimi qəbul edirlər. [70] Gəlin, baxaq, doğrudan da belədir mi? Əgər, semantika mənanın bütün ənənəvi aspektlərini əhatə edən bir sahə kimi nəzərdən keçirilsə, ehtimal ki, Levinsonun nöqtəyi-nəzərinə əsasən deysis semantik vahid hesab edilir, lakin, deysisin birbaşa dil strukturları və işləndiyi kontekst arasında əlaqələrinin olması bizi bu terminin pragmatikaya aid olması fikri üzərində təkidlə qalmağa vadar edir. [49, s. 34] Hətta, bəzən semantik nəzəriyyələrdə deytik ifadələr “normal” linqvistik vahidlərdən fərqli hesab edilir. Lakin, əslində, əksər linqvistik vahidlərin məhz elə deytik komponentləri vardır. Bir cümlə ilə ifadə etməli olsaq, sözlər o halda deytik məna ifadə edir ki, onların semantik mənası sabit qalır, lakin, denotativ mənası zaman və yer anlayışından asılı olaraq dəyişir.

Deysis dil vahidlərinin elə bir qrupuna aiddir ki, onlar situasiyanın, kontekstin elementlərinə işarə etmək üçün işlədilir. Dil sistemində deysisin köməyi ilə əlavə kontekstual mühitdə geniş məna qısa yollarla ifadə edilir. Dilçilikdə deysisin anlayışının yaranması da kifayət qədər maraqlı mərhələlərdən keçmişdir.

Deysis fenomeni filosoflar, dilçilər və psixoloqlar üçün olduqca böyük maraq mərkəzində olmuşdur. Bu, təbii dillərin semantikasına haqqında məxsusi düşünmək üçün bir sıra sualların yaranmasına, araşdırılmasına və ən nəhayətində, nəticə əldə edilməsinə kömək edir. Bu da bizə xatırladır ki, dillərin ilkin istifadəsi qarşılıqlı, daha sadə desək, üzbəüz əlaqələrdə öz inkişafını tapmışdır. İnsanlar növbə ilə danışarkən, referentlərin "mən", "sən", "burada", "orada", "bu", "o" və s. kimi sözlərdən istifadəsi sisteməlik şəkildə dəyişir; uşaqlar üçün bunların öyrənilməsi, əksər hallarda, bir qədər qəliz ola bilər. [45, s. 57].

Deysisin mənşəyi yunan dilindən tərcümədə "deytikos" (*deiktikos*) sözündən götürülmüşdür və “işarə etmək” mənasını ifadə edərək jestlərin və ya dil ifadələrinin köməyi ilə vəziyyətin elementlərinə işarə etmək üsuludur. [31] Bu, əlbəttə ki, ilkin qazanılmış məna kimi özünü göstərir. Müasir məzmunla və daha aydın şəkildə deməli olsaq, deysis anlayışı danışanın və ya dinləyicinin ünsiyyətin baş verdiyi şəraitdə qavraması nöqtəyi - nəzərindən, şəxsiyyət, zaman və məkana əsasən, çatdırılması nəzərdə tutulan müəyyən sözə tətbiq edilir. Bu, ola bilər ki, sözlə əlaqəli də olsun, fərqli də olsun. Bu isə, artıq istinadın istifadə vəziyyətindən asılı məqamdır. Müasir

dövrə dəyksiş adlanan bu məfhum müxtəlif yanaşmalarda, müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif ad altında öz əksini tapmışdır. Belə ki bunlar aşağıdakılardır: “İndeks” (Pirs), “Zeigwörter (index)” (Bühler) , “İndeks simvolu” (Burks), “İndikator (Quidman), “İndeks ifadələri” (Baxiller), və “Şifter” (Yespersen). Yunan dövründən etibarən dəyksiş fəlsəfədə tədqiqat mövzusu olmuşdur. Məhz son illərdə dəyksiş linqvistik nöqtəyi-nəzərdən diqqəti çəkmişdir. Məxsusi tədqiqat dairəsi kimi kimi Bühler; Fillmore; Lyons; Levinson; Anderson və Keenan; və Diessel kimi linqvistlərin yazılarında əks olunur. [42] Dilçilikdə ən son - müasir paradigma kimi təzahür edən antroposentrik paradigma dəyksiş bir növ linqvistik egosentrizmin təbii təzahürü kimi başa düşməyə imkan verir, çünki istənilən ifadə danışan şəxsin nitq "törəməsi", onun kommunikativ və koqnitiv praktikasının məhsuludur. Dəyksiş danışmaq aktının başlanğıc nöqtəsindən asılı olaraq daha dar və geniş mənada təfsir edilə bilər, başlanğıc nöqtəsindən asılı olaraq: danışmaq aktı çərçivəsində danışanın özü və ya hər hansı bir obyekt, hərəkət, hadisə və s. Lakin, ümumi mənada ifadə aktının məkan-zaman əlaqələndiriciləri ilə əlaqələndirən bir funksiya kimi başa düşülür. [10] Dilçilik tarixinə nəzər saldıqda ən yaxın keçmişdə dəyksiş anlayışına bugünkü tədqiqatların özəyini qoyan alman linqvisti K. Bruqmann olmuşdur. Ardınca, məşhur alman psixoloq və linqvisti K. Büler 1934-cü ildə nəşr edilən "Dil nəzəriyyəsi" kitabında dəyksişin öyrənilməsinə çox yer ayırmış və istinad etdiyi mənbənin məhz sələfi K. Bruqmann olduğunu da vurğulamışdır. K. Büler dəyksişdən törəyən iki hadisəyə birbaşa aydınlıq gətirən ilk şəxs idi: anafora və dəyksiş-fantaziya. Büler dəyksiş qavrayış subyekti ilə bağlı qurulmuş koordinatların məkan-zaman sistemini özündə əks etdirən "index meydanı" kimi müəyyənləşdirib. Beləliklə, zaman və məkan xarakteristikaları bu və ya digər ünsiyyət iştirakçısı ilə bağlı müəyyən edilir, yəni, onlar onun rakursunda təmsil olunurlar. Başqa sözlə, insanın (formal olaraq ifadə edildiyi halda) göstərişi birbaşa verilir, hadisənin (obyektin) vaxtı və ya yeri barədə göstəriş isə insana göstəriş verilir. [31] Dəyksişin tədqiqi ilə bağlı O. Yespersenin də rolunu qeyd etmədən keçmək olmaz. Belə ki, dəyksişin öyrənilməsinə dair digər bir ənənə isə F. Yespersen tərəfindən 1922-ci ildə dil vahidlərini xarakterizə etmək üçün təklif etdiyi şifter anlayışı ilə başladı. O, dil vahidlərini səciyyələndirmək üçün “şifter” anlayışını təklif etmişdir. Bu konsept

məhz danışanın və digər kommunikativ koordinatların dil vahidlərindən istifadəsini və onları necə anlamasını özündə əks etdirirdi. Buna görə də, F.Yespersenin bildirirdi ki, deytik elementlər şifterlərin ən bariz nümunəsidir. Bir neçə onillik sonra O.Yespersenin şifterlər üzrə ideyaları R.Yakobson tərəfindən tamam yeni bir yanaşma ilə davam etdirildi. Bu fikirlər onun “Şifterlər” adlanan məşhur məqaləsində öz əksini tapmışdır. R.Yakobsonunun təklifinə əsasən, qrammatik kateqoriyalar iki qrupda: şifterli (yəni, deytik) və qeyri-şifterli olaraq fərqləndirilirdi. R.Yakobson şifterlərə işarəedici simvollar kimi baxırdı. [55]

Deyksis nəzəriyyəsinin yaradılmasına yönəlmiş ilkin addım deytik elementlərin ayrı bir semioloji söz qrupuna aid edilməsi meyarlarının təyin edilməsindən ibarətdir. Dilçilikdə semiotik ənənə adlanan tədqiqatlar Ç. Pirsə bağlıdır, hansı ki, o, 1940-cı ildə söz və obyekt arasında birbaşa əlaqəni yaradaraq işarə əvəzliliklərini indeks nişanları adlandırmağı təklif etdi. Bununla yanaşı, Ç.Pirsin işarə triadası olan simvol, ikona və indeks isə deyksis ilə fərqli və eyni zamanda, əlaqələnmiş göstəriciləri xarakterizə edir. Ç.Pirsin yanaşmasına əsasən, işarə etmək hər hansı bir şeyi təyin edən vasitədir ki, özü nəzərdə tutulan obyektə aid olur. [7] Bu yanaşma belə izah olunur ki, simvollar məhz öz mənalılarının məzmunu ilə əlaqələnmiş işarələrdir. Məsələn, hər hansı bir icmanın üzvləri müəyyən bir heyvanı müəyyən bir ixtiyari adla, məsələn, *it* adı ilə adlandırırlar. Başqa bir icmanın üzvləri isə həmin heyvanı tamam fərqli bir forma ilə adlanadırlar: “gi du”. Danışanın birinci ya ikinci formanı seçməsi, aydın məsələ ki, onun aid olduğu birliyin əsasını təşkil edən konsepsiya məsələsidir. İkonlar isə elə vasitələrdir ki, bu zaman obyekt, hadisə bir - biri ilə birbaşa əlaqəyə girir. [21] Misal üçün, bir eskiz hər hansı bir obyekti təmsil edir. Bu izahlardan belə bir fikir yaranır ki, bütün deytik elementlər indeksirlər, çünki onlar real əlaqələr əsasında öz iştirakçılarına işarə edib onları göstərə bilirlər, lakin heç də bütün indekslər deytik hesab edilmirlər.

Bir neçə başqa tədqiqatların analoji nəticələri bir qədər sonra A. M. Peşkovski və E. Benvenist tərəfindən inkişaf etdirilib. Onlar məsələyə daha real mühitdə baxır və dilin istifadəsi ilə bağlı qanunauyğunluqların söhbət, ünsiyyət zamanı tətbiqini qəbul edirdilər. Söhbətdə bir neçə spiker iştirak edərsə, onda ifadədə müxtəlif "mən"lərin

müvafiq sayı təqdim olunacaq və referensial olaraq müxtəlif saylar daha da çox ola bilər. [27] Dünya dillərinin böyük əksəriyyəti bu universal tətbiq olunan elementlərdən istifadə edirlər. Nadir istisna Riau - İndoneziya dilidir ki, danışanlar öz şəxsi adları, eyni zamanda da dinləyicilərin adları müraciət məqsədli istifadə edilir.

Deyksisin tədqiqinə müxtəlif tədqiqatlara baxmayaraq, görünür ki, o, lingvistikada özünü funksional bir anlayış kimi ortaya qoyur. Deyksis anlayışının əsasını funksional əlamət-işarə təşkil edir. Adlardan fərqli olaraq, deyksisdə referentlə əlamətlərinə görə ayrılır, bunlar da danışmaq aktında olan digər predmetlərlə nisbilik təşkil edir. Deyksis, adətən, dilin kontekstual təbiətinin lingvistik kodlaşdırılması kimi çıxış edir. Buna baxmayaraq, bir deyksisə aid müxtəlif təriflərə bir quşun uçuşunu hündürlükdən izləmək kimi baxmaq faydalı olacaqdır. Krayms deyksisi mövcud aləmdə referentinin və ya dilçilik referentinin məkan, zaman və effektivlik nöqteyi-nəzərdən müəyyən edən hər hansı bir işarə kimi müəyyən edir. [17] Ç.Filmorun dili ilə desək: “Deyksis dilin o vahidlərinə verilən addır ki, onun təfsiri danışmaq aktına, danışmaq zamanına və danışmaq zamanından əvvəl və sonra olan müddətlərə, ünsiyyət zamanı danışanın yerinə, məkanına və danışanla birlikdə nəzərdə tutulan dinləyicilərin eyniliyinə nisbidir. Deyksisə geniş aspektdən baxdıqda ortaya çıxır ki, o, danışanın məkan, zaman və sosial orientasiyasının bir çox aspektlərini də nəzərə alır”. [35] Deyksis üçün formal və funksional yanaşma kimi görünən bu tərif deyksisin ənənəvi kateqoriyalarının - zaman, məkan və sosial kateqoriyasını müəyyən edir. O, bu kateqoriyanın xüsusi olaraq diskursda anaforik və kataforik əlaqəliliyə xidmət etdiyini göstərir. Buradan belə məlum olur ki, deyksis danışmaq aktında xüsusi bir əlaqəyə səbəb olur. O, əvəzlilik və ingilis dilində əvəzlilik sisteminin konsepsiyasının qısa xülasəsinə də toxunur. Belə ki, Fillmora görə, dillərdə deyktik kateqoriyaların ən bariz təzahürləri əvəzlilik, işarə göstəriiciləri və zaman sistemlərində tapıla bilər. [45, s. 65] Bu barədə daha ətraflı növbəti yarımfəsildə “Deyksisin ifadə vasitələri” adı altında danışacağıq. İndi isə, bu yarımfəslin məzmununa uyğun olaraq belə deyə bilərik ki, *"mən"*, *"biz"*, *"sən"*, *"bu"*, *"sonra"*, *"burada"*, *"orada"*, *"indi"*, *"dünən"* kimi ifadələrin hamısı nitq zamanı danışanların niyyəti bağlıdır; yəni onlar öz cari təfsirlərini danışmaq zamanı

alırlar. Dinləyicinin dediklərini tam şəkildə şərh etmək üçün danışan, eləcə də danışığ zamanını və yerini müəyyən etməsi lazımdır və bu, yuxarıda deyilənləri nəzərdə tutur.

Layons (1977:637) deyksisi bu cür müəyyən edir: “Deyksis dedikdə, şəxslərin, obyektlərin, hadisələrin, proseslərin yeri və identifikasiyası nəzərdə tutulur, yaradılan intonasiya tonu və iştirakdan asılı olaraq məkan-zaman kontekstinə istinad edilir və bir qayda olaraq, bir danışan və ən azı bir qəbul edənin olması mütləqdir”. [65, s. 637]

C.Layonsun deyksis anlayışı haqqında tərfi Ç.Filmorun tərfi ilə uyğunluq təşkil edir. Lakin, xüsusiyyətlərin konkret növlərinin konturları bu terminin tarixində əsas baza rolunu oynayır.

Dillərdə deyktik vahidlərin istifadənin aspektlərini qrammatikləşdirməyə çalışan Levinson deyksisi aşağıdakı kimi təyin etməyə üstünlük verir: “Deyksis dillərin kodlaşdırma və nitq hadisəsinin və ya sözləşmə prosesinin xüsusiyyətlərini qrammatikləşdirmə üsuludur. Bununla yanaşı, şərh prosesinin ifadələrin anlaşılması kontekstinin təhlilindən asılılığı ilə əlaqəlidir”. [63, s. 54] Onun fikrini daha lakonik desək, deyksis dil və kontekst arasındakı əlaqənin yeganə ən bariz yoludur. [63, s. 53] Levinson hesab edir ki, deyksisin iki istifadəsini fərqləndirmək bu anlayın dərk üçün daha faydalıdır. Belə ki, o, deyktik sözlərin qeyr-deyktik istifadəsini jestural və simvolik olaraq ayırd edir. Jestural deyksis geniş mənada desək, müəyyən audio-vizual məlumatlar tələb edən ifadələrə əsaslanır. [61, s. 32] Sadə bir nümunə ilə fikrimizi aydınlaşdıraraq. Bir obyekt qeyd edildikdə və *"this"(bu)* və ya *"that"(o)* adlanır. Lakin, mənə sadəcə işarə etməkdən əlavə məzmunə əsasən dəyərləndirilə bilər. Belə ki, baxışın istiqaməti, səs tonu və s. belə məlumatlar da nəzərə alınmalıdır. Levinson hesab edir ki, “jestural deyksisi düzgün şərh etmək üçün “nitq hadisəsinin fiziki monitorinqi anı lazımdır”. Termindən də göründüyü kimi, jestural deyksis tez-tez bədəni göstərmə, göz teması qurma və ya bədəninizi kiməsə tərəf çevirmək kimi bədən hərəkətləri ilə müşayiət olunur. Buna görə də jestural deyksis yalnız nitq vəziyyətinin fiziki monitorinqi ilə düzgün şərh edilə bilər. Deyksisinin simvolik istifadəsi isə, əksinə, adətən, yalnız sözün əsas məkan-zaman biliyini tələb edir. Beləliklə, aşağıdakı nümunələrdə fərqi daha aydın görə bilərik: [63, s. 65]

“I read that book”. – Mən o kitabı oxudum.

Burada, göstərilir ki, haqqında danışılan kitabı görmək mümkündür, lakin:

"I like this music". – Mən bu musiqini xoşlayıram.

Burada, yalnız mahnının həmsöhbətlə eyni anda dinlənməyi tələb olunur. Oxşar şəkildə:

"I love listening to this song again and again". - Bu mahnını təkrar-təkrar dinləməyi sevirəm.

Burada, heç bir konkret istinad bildirməyən *"this"*-in qeyri-deyktik istifadəsidir. Eyni linqvistik mərhələdən tədqiqat aparan digər bir alim Hanks deyksisə aid fikrini belə izah edirdi: qrammatika və kontekst arasında əsas keçid əlaqələrini əks etdirir. [50, s. 47]

Bullova və Halliday dilin mənimsənilməsində deyksisə jest-mimikaların, diqqət və qarşılıqlı əlaqənin birinciliyi ilə bağlı birbaşa əlaqəli ola biləcək bir prinsip kimi yanaşırdı. Halliday uşağın ən erkən semiotik hərəkətlərinin nitqin əvəzinə, jestin olduğunu və ən erkən ekzoforik (yəni təsirli) ifadələrin, bir qayda olaraq, jest ilə müşayiət olunduğunu vurğulayırdı. Əslində, deyktik vasitələr vaxt və məkan baxımından vəziyyətə uyğunlaşmaq üçün vacib bir vasitə kimi xidmət edirlər, yəni bu vasitələrin köməyi ilə danışan rahatlıqla dinləyəne obyektə göstərə bilər. [49, s. 94] Öz növbəsində, əgər danışan deyktik ifadələri düzgün interpretasiya etmirsə, onların müvafiq xarici görünüşünü və onların təmsil etdikləri kommunikativ vəziyyətə uyğunlaşdırmırsa, əlbəttə, o danışq aktından düzgün mesaj anlaşıla və çıxarıla bilməz, çünki bu elementlər işarələrin müəyyən münasibətlərini yerinə yetirir, danışq iştirakçıları arasında işarələrin müəyyən münasibətlərini qurur.

Ümumiləşdirmə aparmalı olsaq, deyksislə bağlı aparılmış çoxşaxəli tədqiqatları belə qruplaşdırmaq olar: K.Büler və A.Paduçeva daha çox deyksis haqqında ümumi nəzəriyyələrə, Ç.Filmor, S.Levinson, K.Exlik və N.Kirvalidze deyktik elementlərin sosial kontekstdə şərhinə, C.Kramski və digərləri müəyyənlik kateqoriyası məzmununda istifadəsinə, B.Palek isə deyksisin əvəzlikli sözlərin funksiyasına aid tədqiqatlar aparmışlar. Deyksis sözünün öz mənasına gəldikdə isə dialoji nitqin fenomenidir, burada danışanlar və dinləyənlər ünsiyyət prosesində öz mövqelərini dəyişirlər. Deyktik elementlər əsasında cümlənin, fikrin denotativ komponentlərini

leksik və qrammatik vasitələrlə ifadə olunan şəxsə, yerə, vaxta istinad etməklə interpretasiya edilir. Bundan başqa, deyktik istinad faktiki və ya potensial rabitə iştirakçısı vasitəsilə bu və ya digər bir növ informasiyanı özündə ehtiva edir. Deyksis anlayışının meydana gəlməsi, onun haqqında deyilmiş çoxsaylı tərifləri nəzərdən keçirdikdən sonra deyksisin ifadə vasitələri və sosial kontekstdə işlənmə forması da sual doğurur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bir halda ki, deyksis istifadəsi bu qədər geniş yayılıb, onun ifadə vasitələrinin də müxtəlifliyi diqqət mərkəzində olmalıdır.

1.2. Deyksisin ifadə vasitələri və onun mədəni kontekstdə tədqiqi.

Deyksis ünsiyyət iştirakçılarının şərhilə əlaqəli olan bir ifadə vasitəsi kimi bir çox elementləri özündə birləşdirir. Belə ki, buraya daxildir:

- Danışanın kimliyi
- Danışığın baş tutduğu vaxt və yer
- Danışan jest və mimikaları
- Danışanın diskursda cari mövqeyi

Deyksis ingilis dilində ən tipik hallarda birinci və ikinci şəxs bildirən şəxs əvəzlilikləri (*I/we/you*), yer və zaman bildirən zərfləri (*here, now, there, then*), işarə əvəzlilikləri (*this/these, that/those*) ilə ifadə olunur. Həmçinin, müxtəlif dil formaları və kateqoriyaları: bəzi feillər, məsələn, *come, go, bring, fetch, take* və s. sözlər də deyksisin ifadə yollarından biri ola bilər. Lakin, vurğulamaq lazımdır ki, bu feillər tərəfindən ifadə edilən hərəkətlər orientirə bağlı olmalıdır və həmçinin danışığın ünvanı, yerini göstərir. Daha sonra, bəzi sifətlər də bu qrupa daxil edilə bilər: *far, far away, near, nearby, left, right, front, back, opposite, remote, close, next, previous, distant* və s. Burada da qeyd etmək gərəkdir ki, sadalanan sifətlər hər iki məzmununda: deyktik və qeyri-deyktik başa düşülə bilər. Digər bir fərqləndirmə isə zərf və zərfi ifadələrlə bağlıdır: *today, tonight, tomorrow, the day after tomorrow, yesterday, the day before yesterday*. Eyni zamanda, *this/last/next/previous week (month, year)* tipli

digər vaxt göstəriciləri də buraya aid edilir. Bəzi sözönülər və sözönülü birləşmələrə də aid nümunələr burada əks edilir: *across, beyond, over, in front of, behind, in the bank of* və s. Bunlar da, həmçinin, deytik və ya qeyri-deytik istifadəsinin mümkünlüyü haqqında dəyişkən ola bilər. [44, s. 95] *Passer-by, spectator, onlooker, participant, passenger, customer, driver, tourist* və s. bu tipli isimlər deytik xarakterə, əsasən, onların denotativ sinif üzvlərinin müvəqqəti, dəyişkən olduğunu göstərir. Məsələn, evdən çıxmış və dayanacağa istiqamətlənən şəxs *pedestrian (piyada)* adlanacaq, həmin adam avtobusda gedərkən *passenger (sərnişin)* adlandırılacaq, eyni qayda da, həmin şəxs mağazada *customer (müşəri)* rolundadır. İndi isə, bütün yuxarıda deyilənlərə daha ətraflı nəzər salaq.

İlkin olaraq deyxisin əsas ifadə vasitəsi olan əvəzlik və onun rolu barədə fikirlərə diqqət etmək istərdim. Barry Blake “Dil haqqında hər şey” kitabında bunu belə izah edirdi: “Əvəzlilər deyxisin əsas sistemini təşkil edir. Bütün dillərdə danışığ üçün əvəzlik var: danışan tərəf üçün (birinci şəxs) və reseptor üçün (ikinci şəxs). [26] İngilis dilindən fərqli olaraq, bəzi dillərdə üçüncü şəxs əvəzliyi yoxdur, bu halda “mən” və ya “siz” üçüncü şəxs ilə bağlı şərh olunur”. Ənənəvi olaraq, əvəzlilər isim ilə əlaqəli olaraq nəzərdən keçirilir. “Dil” adlanan kitabında Bloomfield qrammatik əvəzetmə anlayışını genişləndirir, burada əvəzlik əvvəllər ifadə edilmiş və ya anlaşılan ifadənin əvəzolunan forması kimi nəzərdən keçirilir. Lees and Klima tərəfindən isə “funksional sözlər” sinfi kimi tanınır. Ümumiyyətlə, əvəzlik sintaktik olaraq ismin dəyişdirilməsi funksiyası həyata keçirilir. Lakin, Hintikka və Karlson tərəfindən bu fikir təkzib edilmişdir. Onlar əvəzliyin adı funksiyasını sintaktikdən daha çox, semantik olduğunu iddia edirlər və buna əvəzliyin refensiya bacarığını istinad tuturlar. [28, s. 249] Belə qənaətə gəlmək olar ki, əvəzlilərin böyük sosial əhəmiyyəti var. Onlar insan münasibətlərinin linqvistik əks olunmasıdır. Danışan şəxs bu dildə ona mövcud olan alternativlərdən birini seçə bilməz. O, yalnız müvafiq sosial cəhətdən məqbul olan əvəzlik seçməlidir. Sosial qarşılıqlı əlaqələrdə münasib əvəzliyin seçimi çox vacibdir, çünki əvəzlilər insanın ətrafdakılara münasibətdə sosial statusunu simvollaşdırır. Danışan və məlumatı qəbul edən arasında dil formalarının seçilməsi onların sosial münasibətləri ilə müəyyən edilir. Əvəzlilər danışanın sərəncamında

olan, sosial məsafəni və ya onunla reseptor arasında yaxınlığı göstərmək üçün istifadə edilən bir neçə vasitədən biridir.

Beləliklə, Malhous və Harri tərəfindən ifadə edildiyi kimi, əvəzlilik xarici dünya arasında əlaqələr üçün bir pəncərə açır.

Digər bir geniş yayılmış deytik sözlərin ifadə vasitəsi zərf və zərflər birləşmələridir. Zərflər nitq hissələri arasında öz spesifikasiyi ilə seçilir. Zərflər mövcud olduqları dil mühitini təşkil edən kontekst və danışmaq situasiyası ilə sıx bağlılıq təşkil edir. Linqvistik tarixində deytik funksiya icra edən sadaladığımız zərfləri, adətən, conjunctive adverbs (bağlayıcı zərflər) adı altında cəmləyirlər. Sadalanan zərflərin həm deytik xüsusiyyətləri, həm də temporal münasibətlərin formalaşmasında iştirakı gözəçarpan həddədir. Zərflər deytik məna ifadə edərkən iki mövqedən çıxış edir: məkan və zaman. Məkan kateqoriyası dünyanın mövcudluğundan bəri baza biliklərin əsas kateqoriyalarından biridir. O, zamanın kateqoriyası ilə yanaşı, dünyanın mənzərəsinin və insanların sosial-mədəni təcrübəsinin əsasını təşkil edir və onların strukturunu formalaşdırır. Materiyanın mövcudluğunun əsas forması olan məkan həmçinin, maddi sistemlərin universal və ayrılmaz xüsusiyyətidir. Linqvistik baxış bucağına yaxınlaşmaq üçün daha dar mənada bu o deməkdir ki, “məyyyə uzunluqda yerləşən obyektlər istisna olmaqla, məkan insanın qarşısında panoramik baxış zamanı yaranan mənzərəyə uyğundur; bu, təkcə onun qarşısında deyil, həm də başının “yuxarı – aşağı”, “irəli – geri”, “sağ – sola”, yəni bütün istiqamətlərə dönərkən ətrafındakılara şüurlu baxış zamanı rast gəlmək olur.” [25]. Gündəlik ünsiyyət çərçivəsində yerin şifahi ifadəsini nəzərdən keçirmək üçün A. V. Bondarko və onun davamçıları tərəfindən hazırlanmış funksional qrammatika nəzəriyyəsinə müraciət edək. [9] Bu nəzəriyyənin bir hissəsi olaraq, məkan əlaqələri $a + g + L$ formulu ilə təmsil oluna bilər, burada “A lokallaşdırılmış obyekt, L - lokalizasiya, g - a və L obyektlərini birləşdirən məkan əlaqəsi”. [11].

Deytik zərflər yeri (burada, orada) və hərəkət istiqamətini (buradan, oradan) göstərən lokal zərflərə bölünür. Bu da, öz növbəsində, iki semantik sual yaradır: “haraya?” və “haradan?”.

Lokal zərflər danışandan uzaqlığını nəzərə alaraq özünəməxsus “zonalara” bölünə bilər. Belə ki, dilçilik ədəbiyyatında onların təyin edilməsi üçün “danışanın qonşuluğu” və ya “danışılanın qonşuluğu” və “danışmayanın qonşuluğu” terminləri mövcuddur [16]. Dil daşıyıcısının təsəvvüründə danışan adam istinad nöqtəsindən alınır və məkan monosentrik görünür: məsələn, “burada (here)” = “danışanın olduğu yerdə və ya danışdığı anda özü haqqında düşündüyü yerdə”; “orada (there)” = “söhbət olduğu yerdən fərqli bir yerdə və ya danışq zamanı özü haqqında düşündüyü yerdə” kimi başa düşülür. Başqa sözlə desək, danışanın yaxın, mənimsəmiş qonşuluğu var, danışmayanın qonşuluğu isə uzaq, yad məkandır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi məkan və zaman anlayışlarının çoxşaxəli olduğunu nəzərə alaraq, linqvistik-morfoloji kontekstdə zaman anlayışı hərəkətin keçmiş, indiki və gələcəyə bölünməsinə imkan feil forması kimi başa düşülür. Lakin, zaman anlayışı dilçilikdə özünü yalnız feillər vasitəsilə ifadə etmir. Hər bir fikir, cümlə müəyyən bir zaman elementini özündə ehtiva edir. Belə ki, hadisələrin vaxtını deyktik temporalizasiyanın köməyi ilə, yəni hadisəni nitq aktına aid etməklə göstərmək olar. Zərflər də təsvir edilən hadisənin daha aydın şəkildə təqdim edilməsi üçün istifadə olunan nümunələrdən biridir. E. V. Paduçeva feildən müəyyən edilmiş vaxtın semantikasını araşdırır. Onun işində zaman zərfləri dilin eqosentrik elementlərinin nümunəsi kimi görünür. [72] Öz növbəsində, A. V. Bondarko öz işinin bir hissəsini funksional qrammatika sahəsində öyrəndiyi aspektual-zaman kompleksinə həsr edir və o nəticəyə gəlir ki, vaxt göstərən zərflər temporalizasiya məlumatlarının ötürülməsinin əsas üsullarından biridir. [9]

Deyktik zərflər hər hansı bir dildə xüsusi məzmunu olmayan, xüsusi məkan və ya zaman orientirovaniya hadisələr və ya tədbirlər yaratmayan, yalnız nitq aktında işlənən və o məqamda müəyyən məzmunu daşıyan zərlərdir. Bu cür zərləri əksər hallarda “dil fərdiliyi” də adlandırırlar, çünki hər yeni nitq aktında onlar hər zaman yerin və ya vaxtın ayrı-ayrı işarələrinə aiddirlər və konkret nitq vəziyyətindən asılıdırlar. N. D. Arutyunovaya əsasən, bu cür sözlər bir növ pərdə yaradır, bunun fonunda hadisə baş verir, onlar cümlənin aktuallaşmasında, onun real vəziyyətə münasibətində iştirak edirlər.

Kontekstdə müəyyənedicilər adı almış bu zərflər predikativ qrupdan kənarda olan hallar rolunu oynayır, yəni, onlar nə predikativ qrupda, nə də subyekt qrupuna daxildirlər, ümumiyyətlə, cümlənin distributorları kimi çıxış edirlər.

İngilis dilinin deyktik sistemlərinin tədqiqatçısı Ç.Fillmor ingilis dilinin lokal və zaman zərflərinin istifadəsi üçün iki konkret hal müəyyən etmişdir. [45, s. 268] Fillmor birinci hadisəni deyktik zərflərdən “jest sözləri” kimi, ikincisini isə “söz simvolları” kimi istifadə etməyi təsvir etmişdir. Beləliklə, məsələn, “indi” – zaman zərfinin iki istifadə halını müqayisə edək:

- *Now, silence, please, everybody, – says the hostess, turning round, – Mr. Harris is going to sing a comic song! – İndi, hamı səssiz, zəhmət olmasa, - ev sahibəsi çevrilərək dedi, - Cənab Harris kupletləri oxumağa hazırlaşır!*

- *What is it, dear?» – asked Sue. - Bu nədir, əzizim? – Sue soruşdu*

«*Six*», – *said Johnsy, in almost a whisper. - “Altı” , - pıçiltı ilə Consi dedi.*

«*They’re falling faster now*». - *Onlar indi daha sürətli uçurlar*

Burada, birinci cümlədəki nümunə göstərir ki, hadisə doğrudan da indi baş verir və biz bunun şahidi olacağıq. İkinci cümləni oxuyarkən isə, ilkin yaranan fikir ondan ibarətdir ki, biz bu hadisənin şahidi olmasaq da, bilirik ki, sözü gedən proses hansı mərhələdədir və ya başqa cür desək, indidən belə necə davam edəcək.

İngilis deyktik zərflərinin iştirakının təhlilinə birbaşa keçməklə, biz onların əhəmiyyəti və funksiyalarının müəyyən komponentlərinin həyata keçirilməsi arasında uyğunluq tapmağa çalışdıq. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, deyktik zərflər məkan və zaman rolunu ifadə edərək cümlələrdə öncəki qrupun ətraflı xüsusiyyətlərini verir. Üslub baxımından neytral mövqedə yerləşməsi, adətən, onu tematik hissələrə aid etməyə əsas verir. Belə ki, deyktik zərflər o hallarda tematik olur ki, onlar kontekstdə deyilən yer və ya vaxtı müəyyən edir. Tematik funksiyanın yerinə yetirilməsi onların anaforik istifadəsi, yəni “lokalativ” və “temporal” funksiyanın həyata keçirilməsi ilə baş verməsi ilə bağlıdır, paralel olaraq eyni ilə əvəzlilikdə olduğu kimi.

Deyksisin ifadə vasitələrinin təhlilinə ayrılmış bu hissədən aydın görünür ki, ifadə vasitələrinin zənginliyi, müxtəlifliyi deyksisi araşdırmaq və öyrənmək cəhətdən maraqlı etdiyi qədər, bir qədər də qəlizləşdirir. Belə ki, yalnız müəyyən şəraitdə və

müəyyən məhdud halda isimlər, feillər, ələxsus, əvəliklər və zərflərlə ifadə oluna bilən bu dilçilik anlayışı ifadə elementlərinin sosial mənada da dəyişimini göz önünə gətirir. Çünki deytik funksiya rolunda çıxış etmək imkanı olan hər bir qrammatik və leksik mənə yüklü söz və ya ifadə öz daşdığı mənə imkanlarının genişlənməsi ilə üzləşə bilər. Bütün ifadə vasitələrinin aktuallığını izləmək yalnız və yalnız kontekst daxilində mümkün olacağına görə kontekstin yarandığı danışiq, ünsiyyət prosesinə də bu yerdə diqqət yetirmək labüddür.

Ünsiyyət sosial məsələdir. Bu məsələ sosial situasiyanın kontekstində baş verir. Dilçilər dilin funksiyalarının müəyyən bir kontekstdə yerinə yetirilməsini dəfələrlə vurğulamışlar. Ənənəvi dilçilikdə – bu günə qədər – kontekst anlayışı, adətən, ətrafında müəyyən söz və cümlələr toplayaraq "şifahi" kontekst sözü ilə məhdudlaşır. Kontekst həm sosial, həm də şəxslərarası xarakter daşıyır. O mənada sosial mənə daşıyır ki, kontekst cəmiyyətin daxili təşkilatını, onun niyyətlərini, daxili fərqlərini, qruplaşmalarını və s. əhatə edir. Beləliklə, dilin sosial-mədəni kontekstdə öyrənilməsi cəmiyyətin strukturu çərçivəsində yaradılmış dil materialının öyrənilməsindən ibarətdir. Şəxslərarası kontekst, adətən, pragmatika, diskurs analizi, danışiq təhlili və s. kimi fənlər üzrə sosial kontekst üzərində üstünlük təşkil edir. Bu sahələr cəmiyyətin dil strukturunun qarşılıqlı əlaqəsinin başa düşülməsinə həsr edilmir, əsas diqqəti daha çox ayrı-ayrı şəxslərin qarşılıqlı əlaqəsinə ayırır. Kontekstin yaranmasında iştirakçıların şəxsi bilikləri və inancları (və ya onların dünyagörüşü), onların məqsəd və niyyətləri, bir-birinə münasibəti, rol və status münasibətlərinə aid sosio-mədəni fərziyyələr, məlumatın müxtəlif komponentləri ilə bağlı sosial dəyərlər və s. mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lakin, dilin istifadəsində kontekstin rolu daha inandırıcı şəkildə qeyri-ənənəvi dilçiliklə bağlı tədqiqatlarda öz əksini tapır. Bu cür tədqiqatlar, adətən, Malinovski, Fert, Hoffman, Fişman, Halliday, Hayms və s. adlarla əlaqələndirilir. Malinovski qeyd edir ki, gündəlik həyatda deyilmiş cümlənin və ya ifadənin situasiyanın kontekstindən kənarda heç bir mənası yoxdur. [66] Ədəbiyyatda kontekstin bir çox tərifləri var, lakin, aşağıdakı tərif daha dəqiq və aydın görünür: “fikrin konteksti danışan və dinləyicinin paylaştığı diskursun universumunun kiçik bir

hissəsidir və buraya söhbətin baş verdiyi mövzu, eləcə də, söhbətin özünün baş verdiyi vəziyyət haqqında faktlar daxildir. [54]

Bilik kontekstlərdə mədəni dəyərlər sistemi və ideologiya ilə müəyyən edilərək valideyn və uşaq, yaxud müəllim və şagird münasibətləri vasitəsilə ötürülür. Bununla yanaşı, klassik sosiolinqvistika dilin mədəni kontekst aspektlərindən asılı olaraq dəyişən istifadə xüsusiyyətlərini sisteməlik şəkildə öyrənir. [58] Kontekstin növlərini ayırd etməyə çalışan Bax kontekstin iki tamamilə fərqli növü olduğunu və hər birinin tamamilə fərqli bir rol oynadığını göstərdi: geniş kontekst və dar kontekst. [52, s. 32]

Geniş kontekst danışanın niyyətinə uyğun olaraq nitq aktının uğurlu yerinə yetirilməsinə hədəflənən istənilən kontekstual informasiyaya aiddir, dar kontekst isə konkret olaraq indekslərin semantik mənalarına aid olan informasiyadır. Daha sonra isə o, dar bir kontekstin semantik, geniş kontekstdə pragmatik xüsusiyyətlərdə olduğunu söylədi. Oxs üçün kontekst həcmi minimum olaraq dil istifadəçilərinin zaman, məkan və sosial şərtləri haqqında fərziyyələrini ehtiva edir. Bu fikrə uyğun digər bir tədqiqat isə Layns tərəfində aparılmışdır. Belə ki, Layons kontekstin bəzi xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi məntiq və dil istifadə prinsiplərinə əsaslanaraq universal olaraq təqdim etdi: [65, s. 574]

- 1) “rol” və “status” biliyi (burada, rol danışan və ya dinləyənin sosial rolu, status kimi nisbi sosial vəziyyət anlayışlarını əhatə edir);
- 2) Məkan və zaman məkan yerini bilmək;

Dildə kiməsə, nəyəsə və ya hər hansısa fikrə istinad edən bir çox ifadələr, elementlər var. Reallıqda, ünsiyyət prosesində bir çox ifadələrin sabit referenti var, lakin, deysis adlandırdığımız bəzi sözlər və ifadələrdə isə verbal ünsiyyət zamanı referentlər dəyişkənlik göstərir. Bu səbəbdən də biz deyə bilirik ki, verbal ünsiyyət kontekst və deysis konseptləri ilə güclü dərəcədə əlaqəlidir.

Kontekst iki növdən ibarətdir: linqvistik kontekst, həmçinin müşayiət olunan mətn adlanır və vəziyyətin konteksti. Linqvistik kontekst cümlələrin qurulmasını idarə edən sintaksisə aiddir. Bu, birbaşa əvvəlki və ya keçid və ya mətni təqib edən və onun mənasını müəyyən edən hissələrdən ibarətdir. Kontekstin bu növünü sintaktik qeyri-müəyyənlik izah edə bilər. Vəziyyət konteksti, digər tərəfdən, semantik və pragmatik

ikimənallıqlarla, yəni leksik vahidlərdən və real aləm haqqında biliklərdən yaranan ikimənallıqlarla bağlıdır. [73] Vəziyyət konteksti ətraf mühiti bütün dil variantlarından istifadəni mümkün edən mədəni kontekst dediyimizin bir hissəsidir.

Bu, müəyyən mədəniyyətə onun sosial təsisatları və maraqları, inancları və doktrinaları, ideyalogiyaları, adət-ənənələri, mənəvi və estetik dəyərləri ilə bağlıdır. Mədəni kontekst insanların yetişdiyi cəmiyyətin və mədəniyyətin davranışa necə təsir etdiyini göstərir. Mədəni kontekst konsepsiyası Bronislav Malinovski, Polşa antropoloqu tərəfindən genişləndirilmişdir və təkcə danışq sözləri deyil, həm də üz ifadəsi, jestlər, bədən hərəkətləri, həmçinin fikir mübadiləsi zamanı insanların bütün qrupu və bu insanların iştirak etdiyi mühitin bir hissəsini əhatə edir.

Bundan başqa, mədəni kontekst sosial kontekstin bir hissəsidir ki, burada o, Hallidey tərəfindən insanların mənaları mübadilə etdikləri semantik mühit kimi müəyyən edilir, yəni, bir söz və ya fikrin mənası iştirakçılar tərəfindən sosial amillər əsasında başa düşülür. [33, s. 17]

Sosial deyxis danışma iştirakçıları arasında sosial fərqlər və onların danışq aktında kodlaşdırılması barədə məlumatları özündə əks etdirir. Bir sıra alimlər sosial deyxisi şəxslərlə ifadə olunan deyxisin törəməsi olaraq göstərirlər. Sosial deyxis yaxından şəxs deyxisi ilə bağlıdır, və şəxs deyxisi, adətən, sosial sinif, qohumluq, yaş, gender, peşə və etnik qrup kodları kimi müstəqil tədqiq edilə bilməz. [57] Şəxsi və sosial deyktik kateqoriyaların fərqləndirici xüsusiyyətləri kontekstin iki növünün – vəziyyət və sosial tiplərin əsasında izah olunur. Situasiya konteksti üçüncü şəxsdən fərqli olaraq, ünsiyyətin bilavasitə iştirakçılarını və onların məkan və zamandakı lokalizasiyasını aktualaşdırır. Sosial kontekst sosial səviyyələri və məsafələri (sosial deyxis) göstərən kommunikatorlar və onların ətraf gerçəkliyə olan münasibətlərini müəyyənləşdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, hər iki kontekst əsas deyxisə aiddir.

Makarov əsas deyxisi dialoq deyxisi kimi başa düşür, burada, dinləyicilər bir-birini görürlər və onların danışığı ətraf mühitinə bağlıdır [18]. İlkin deyxis söhbət edən və dinləyən iştirakını, yer və vaxt cəhətdən bağlılığını nəzərdə tutur ki, bu da öz növbəsində konational danışq vəziyyəti yaradır. [72] Beləliklə, sosial deyxis birincil deyxisdən törəmə kimi müəyyən edilə bilər. Sosial kontekst birbaşa

pragmatikadan asılıdır. Sosial deyksis anlayışı ilk dəfə dilçiliyə Fillmor tərəfindən daxil edilmişdir. [44, s. 24] Onun sözlərinə görə, sosial deyksis nitq aktının həyata keçirildiyi sosial vəziyyətin hər hansı reallıqları ilə şərtlənən məqamlarla bağlıdır. Hər bir halda sosial deyksis onların qarşılıqlı münasibətləri baxımından ən azı iki fərdi tələb edir: "sosial deyksis" terminindən istifadə edən fərd və bu terminin istinad olunduğu fərd. Fillmor leksik və qrammatik elementləri vurğulayır ki, onlar "yalnız o halda başa düşülə bilər ki, onların cümlələri bəzi sosial kontekstə bağlı (təhkim) (R. Rommetveyt termini) başa düşülsün".

Sosial deyksis iştirakçının rolları ilə bağlı sosial fərqlərin, söhbət edənlər və ünvançılar (ünvançılar) və ya danışan və bəzi referentlər arasında sosial əlaqələrin, xüsusilə, aspektlərinin kodlaşdırılmasını ehtiva edir. A. Kruz sosial deyksisi ifadə kimi təsvir edir, onun funksiyası danışanla bağlı sosial status və yaxınlığın miqyası üzrə referentin mövqeyini göstərməkdən ibarətdir. [51] Kommunikativ aktın iştirakçılarının münasibətləri sosial fərqlilik dərəcəsinə işarə edərək nitqdə tənzimləndiyindən, sosial əlaqələr və ünsiyyətin xaosu, bir sıra dilçiləri belə fikirləşməyə vadar edir ki, sosial deyksisin ənənəvi triosunun tamamlayıcı tərkib hissəsidir. [60] Digər tərəfdən, bəzi alimlər tərəfindən danışmaq aktının sosial normalarının təsirli fiksasiyası rədd edilir. Məsələn, A.Kibrik vurğulayır ki, "sosial deyksis" anlayışının deyksisə birbaşa aidiyyəti yoxdur, ehtimal ki, yalnız o faktla bağlıdır ki, nəzakət kateqoriyası tez-tez təsirli elementlərlə, xüsusilə də şəxsi əvəzliliklərlə markalanır. Onun sözlərinə görə, "sosial deyksis" termini bəzən müxtəlif dillərdə nəzakət kateqoriyasının tədqiqatlarında istifadə olunur və nümunə olaraq, rus dilində "ТЫ" və "БЫ" əvəzlilikləri arasında seçim vəziyyətini göstərir. Bu seçim məhduddur.

Natiqin və alıcının sosial statusuna görə S. Levinson sosial deyksisin iki əsas növünün mövcudluğunu göstərir: mütləq sosial deyksis və əlaqəli sosial deyksis [60, s. 207]. Mütləq sosial deyksis nitq aktının iştirakçılarının iki konkret qrupu üçün nəzərdə tutulmuş formalardan ibarətdir, yəni: səlahiyyətli danışan və səlahiyyətli ünvan sahibi. Mütləq sosial deyksisin prototip hadisəsi monarxların nitqi və ya onlara ünvanlanmış nitqdır. Əlaqəli sosial deyksis daha əhəmiyyətlidir və "honorafiklər"

adlanan sistem ilə ifadə edilə bilər. Fəxri adlar kommunikanın cari vəziyyətini göstərmək üçün müəyyən cədvəllərdən istifadə etməyi nəzərdə tutur.

M. L. Makarov bəzi alimlərə istinad edərək vurğulayır ki, "sosial deysis" termini qrammatik (morfoloji səviyyəyə qədər) nəzakət – ehtiram sistemi deməkdir. Fəxri adlar söhbət iştirakçılarının nisbi sosial statusunu kodlaşdırır, yəni, bu, bir növ sosial deysisdir, çünki bu halda kontekstin başa düşülməsi digər iştirakçılara və ya şahidlərə münasibətdə danışan şəxsin sosial statusuna aiddir – onun istifadəsi üçün həlledici əhəmiyyətə malikdir. [18, s. 136] Alimlər honorafiklərin üç əsas növünü ayırd edirlər: Ünvan (danışan / dinləyici); referent (istinad edilən); müşahidəçi (danışan/müşahidəçi) [38, s. 52]. Referent honorafikləri danışanın referentə hörmətini ifadə etmək üçün istifadə olunan formaları əhatə edir. Ünvan sahibinin honorafikləri ünvan sahibinə (alıcıya) münasibətdə sosial fərq göstərmək üçün danışanların istifadə etdiyi formalarlardır. Müşahidəçinin honorafikləri digər müşahidəçiyə, auditoriyaya və ya dinləyicilərə hörmət göstərmək üçün danışmaq formalarıdır [57].

Fakt odur ki, danışan və dinləyeni anlamaq və dialoqun mənasını şərh edə bilmək kontekstdən asılıdır. Ayrı-ayrı sözlər öz-özlüyündə sözün mənasını tam ifadə edə bilmir, çünki sözlər yalnız müəyyən kontekstlərdə mövcuddur və biz bu kontekstləri nəzərə almasaq, mənanın adekvat təsvirinə nail ola bilmərik. [69, s.88] Beləliklə, kontekst ifadələrin təfsirində vacib və əhəmiyyətli element və amildir.

1.3. Dildə deysisin kommunikativ xüsusiyyətləri.

Findleyin sözlərinə görə, “kommunikasiya məlumatların ötürüldüyü və sadəcə orqanizm və ya orqanizmlər tərəfindən qəbul edilən bir prosedurdur”. Findley bəyan edir ki, kommunikasiya ən əsas səviyyədə məlumatların göndərilməsi və alınmasını əhatə edir. Kommunikasiya hipotezində bu fikir əsas, baza ideya kimi ifadə olunur. Sumin şifahi ünsiyyəti sosial qarşılıqlı əlaqələrdə dilin uyğun istifadəsi vasitəsi kimi müəyyən edir. Qarşılıqlı əlaqənin müxtəlifliyi yalnız şifahi ünsiyyəti əhatə etmir, həm də tonun hündürlüyü, vurğu və intonasiya kimi sözlərin paralingvistik hissələrini də

əhatə edir. [46] Chen iddia edir ki, “real ünsiyyətdə biz nəzərə aldığımız şeyi aydınlaşdırmaq üçün dildən istifadə edirik, lakin, dil əsl ünsiyyət vasitəsidir və bu da sosial və mədəni fonu əks etdirir. Ancaq, hədəf dildə yalnız informasiya öyrənilməsi hədəf mədəniyyət daxilində real rabitə qurulmasını uğurla müvəffəq ola bilməz, onlar da dildən istifadə zamanı bir çox sosial mədəni kontekstlərdə məlumat daxil etmək və müvafiq danışiq forması seçmək üçün hədəf dildə pragmatik qabiliyyəti əldə etməlidir”. Vanya and Hintikka iddia edir ki, kommunikasiya ən vacib insan fenomenidir və eyni şey onun şifahi paradigması modeli üçün də etibarlıdır. Yalnız ünsiyyət bütün şəxslərarası münasibətlər üçün praktiki olaraq vacibdir.

Dilçilikdə kommunikasiya səlahiyyətləri termini ilk dəfə 1970-ci illərin sonlarında antropoloq və sosiolinqvist Hayms tərəfindən təqdim edilmişdir. O, bunu "hər hansı bir dildə ünsiyyət qabiliyyəti" kimi müəyyən edir. Ünsiyyət bacarıqları dilin qrammatik formalarına sahib olmaq və ünsiyyət üçün istifadə edilə biləcək bir şəkildə dil formalarını istifadə etmək bacarığını ehtiva edir". Hayms "linqvistik cəhətdən düzgün diksiya yaratmaqdan başqa, bu anlayış nə zaman danışmağın, nə zaman danışmamağın, kimə, nə vaxt, harada və necə danışdığını bilməli olduğunu iddia edir. [64]

Canales və Suein qeyd edirlər ki, ünsiyyət kompetensiyası dörd komponentdən ibarətdir: qrammatik kompetensiya, sosiolinqvistik səlahiyyətlər, diskurs kompetensiya və strateji səlahiyyətlər. Daha sonra Baxman kommunikativ səlahiyyətin sintaktik səlahiyyətdən, diskursiv səlahiyyətdən və pragmatik səlahiyyətdən ibarət olduğunu iddia edir. Baxman kommunikativ kompetensiya konsepsiyasının ünsiyyət məqsədlərinə nail olmaq üçün, bu mühitdə dili düzgün istifadə etmək qabiliyyətini göstərmək üçün istifadə edildiyini vurğulayır. [43]

Kommunikativ akt müəyyən kommunikasiya prosesində konkret göndərənə və konkret alana işarə edir. Kommunikativ prosesdə onun hər iki iştirakçısı (danışan və dinləyən) əsas rollardır, çünki danışiq aktının özü onların iştirakını nəzərdə tutur və onlar bilavasitə kommunikativ akta daxil edilir. Danışiq aktı zamanı danışan tərəfindən istənilən fikir və ya nitqin yaranması onun kommunikativ-koqnitiv təcrübəsinin məhsuludur. Bu da, öz növbəsində, deysisin şəxs, məkan və zamanı kommunikativ

koordinat sistemi kimi danışığın bütövlüyünü təmin edən dil vasitəsi olduğu fikrinə gətirib çıxarır. Müəyyən kommunikativ aktda fəaliyyətin dəyişməsi şəxslər arasında, vaxt və zaman daxilində baş verir.

İngilis dilini öyrənən elementlərdən biri real həyat vəziyyətlərində informasiyanın kodlaşdırılması və dekodlaşdırılması üçün şüurlu və ya şüursuz şəkildə istifadə olunan deyksidir. Setiavati iddia edir ki, ingilis dilində bir çox nitq və sözlər mövcuddur, onların mənası ifadə vəziyyətindən asılıdır və bu vəziyyət elan edilərkən başa düşülməlidir. İngilis dili öyrənənlər, başqaları ilə birlikdə olduqda, mesaj göndərmək və mənanı aydınlaşdırmaq üçün təsadüfən deyksidən istifadə edirlər.

Bundan əlavə, Valeyka və Verikayte iddia edirlər ki, "danışanın və ünvan sahibinin iştirak etdiyi kommunikasiya prosesi müəyyən bir məkan-zaman şəraitində baş verir. Qarşılıqlı əlaqələri təşkil edən, ünvandan məlumat almaq və ya ötürmək istəyən ünvan sahibi yalnız məlumat əldə edən şəxs deyil; ünvan sahibi həmçinin məlumat mənbəyidir. İstənilən vəziyyət mütləq obyektlərin, proseslərin və halların müəyyən edilməsini nəzərdə tutur. Ünvan sahibi nə və hansı mahiyyət əsasında və ya prosesi danışacağı nəzərdə tutduğunu bilməlidir. Ünvanlı şəxsə yardım etmək üçün deyksis və ya indeks adlandırılan spesifik dil formalarından, yəni əhəmiyyəti konkret vəziyyətə aid olan strukturlardan istifadə edir. [62, s. 79]

Bundan başqa, bir çox qərb alimləri deyksidən istifadənin zəruriliyini vurğulayırlar, çünki o, həmsöhbətlərlə bu xətlərə uyğun olaraq elementlərə istinad etməyə imkan verir, onlara söhbət etdikləri məkana görə insanları və əşyaları tanımaq imkanını verir. Lakin, belə bir pragmatik yanaşma qəbul edilir ki, deyksis iştirakçıları tərəfindən başa düşülə bilən və təfsir edilə bilən diskurs yaratmaq üçün mühüm linqvistik üsuldur. [19] Deyksis pragmatik termindir ki, onun vasitəsilə ünsiyyətin konkret hadisəsində iştirakçılar tərəfindən paylaşılan kommunikativ vəziyyətin bəzi spesifik aspektləri dil vasitəsilə kodlaşdırılır.

Nəhayət, Gal ünsiyyətdə deyksisin əhəmiyyətini irəli sürür. O, onun düzgün təfsirini uğurlu ünsiyyətin açarı hesab edirdi. Şifahi ünsiyyətdə, yəni danışma və dinləmə qabiliyyətləri məcburidir. İnsanların həyatında akademik, şəxsi və professional müvəffəqiyyəti üçün. Əlbəttə ki, müəllimlər tələbələr üçün şifahi olaraq sinifdə

prosedurların təlimatlarının əksəriyyətini keçirirlər. Səmərəsiz dinləmə bacarıqları ilə öyrənənlər, maddi çox öyrənmək iqtidarında deyil. [71]

Tədqiqatçı hesab edir ki, deyktik ifadələrsiz ünsiyyətin müvəffəqiyyətli olmayacağını bəyan edir. İnsanlar, həmçinin, məlumatların kodlaşdırılması və dekodlaşdırılması üçün şifahi ünsiyyətdə deyktik ifadələrindən asılıdır. Bu da bütün bu deyktik ifadələrin kontekstdə yarandığını qeyd etməyə əsas verir.

II FƏSİL. DEYKSİSİN KATEQORİYALARI VƏ ONUN SƏCİYYƏLƏNDİRƏN LİŊVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏR

2.1. Dilçilikdə kateqoriya anlayışı və bu əsasda deyktik kateqoriyaların təsnifatı

Fəlsəfə, sonra isə dilçilik dəfələrlə kateqoriya probleminə müraciət etmişdir. Bu məsələ, həmçinin, qavrayış psixologiyası üzrə tədqiqatlarda da təsir göstərmişdir. Bütün bu tədqiqatlar dil və insanın bütün zehni qabiliyyətləri, xüsusilə də kateqoriyalar və konseptualizasiya prosesləri arasında sıx əlaqənin olduğunu göstərir. Belə ki, kateqoriyalar üzrə tədris, onların mahiyyətinin müəyyən edilməsi, onların strukturunun, məzmununun və əsas siyahısının formalaşdırılması prinsiplərinin müəyyən edilməsi istənilən humanitar elmlərin əsas problemləri sırasındadır.

Kateqoriya anlayışı fəlsəfədə əhəmiyyətli, təbii əlaqələri və reallıq və idrak münasibətləri əks etdirən ümumi fundamental anlayışlar kimi müəyyən edilir. “Kateqoriya” sözü ilk dəfə Aristotel tərəfindən istifadə edilmişdir. Kateqoriyallaşmanın ən qədim ideyaları onun “Metafizika” və “Kateqoriyalar” adlı kitablarında öz əksini tapır. Aristotel hesab edirdi ki, konkret mahiyyət ona tətbiq olunan bir sıra zəruri şərtlərin sadalanması yolu ilə müəyyən edilə bilər. Başqa sözlə desək, konkret mahiyyət eyni zamanda kateqoriya daxilində və xaricində ola bilməz. Bu halda “hər şey və ya heç bir şey” (“all” or “none”) prinsipinin öz əksini tapmış olduğunu müşahidə edirik. Bir şey kateqoriyanın içərisində və ya kənarında olmalıdır, məsələn, müəyyən bir şey ya insan olmamalıdır, ya da insan olmamalıdır, ortada bir şey ola bilməz. Klassik model kateqoriyasında aydın sərhədlər var və onların üzvləri bərabər statusa malikdirlər. Bu baxış klassik, sxolastik Aristotelin kateqoriya nəzəriyyəsini yaradır. Düşüncə prosesinin forma və təşkilat prinsipləri olaraq, kateqoriyalar varlığın və idrakın xüsusiyyətlərini və münasibətlərini universal və ən çox konsentratlaşdırılmış formada əks etdirir. Dünyanın və münasibətlərin qurulmasının universal modeli kimi təsnifatlandırılmasına maraq hələ qədim zamanlardan yaranmışdır. Bu fəaliyyətin təhlili Y. S. Stepanov tərəfindən verilmişdir. O, xüsusilə, qeyd edirdi, Aristotel taksonomiyası əhatə edirdi: mahiyyət (substansiya),

kəmiyyət, keyfiyyət, münasibət, yer, mövqe, vaxt, sahiblik, fəaliyyət, təcrübə [29]. Aristotel öz kateqoriyalarını fəlsəfi adlandırırdı, lakin əslində, onlar qədim yunan dilinin predikatlarının təsnifatını təşkil edirlər, bu da sözün bir çox hissələrinin, cümlə üzvlərinin, qrammatik və daha geniş mənada dil kateqoriyalarının sonrakı inventarlaşdırılmasına təsir göstərmişdir. Kateqoriya nəzəriyyəsində ümumiləşdirmə və abstraksiyanın maksimal dərəcəsi qismən siniflərin ayrılması zamanı əldə edilmişdir.

İndi dilin öyrənilməsində kateqoriyalar anlayışından bəhs etməli olarsaq, dil elementlərinin - sözlərin, ifadələrin və cümlələrin vahid qruplar kimi təsnifləşdirilməsinin köhnə bir ənənəsi olduğunu qeyd etmək lazımdır. Həqiqətən, qrammatiklər üçün müəyyən dillərin linqvistik elementlərinin taksonomiyasını yaratmaq və bir-biri ilə necə əlaqəli olduğunu təsvir etmək həmişə aktual olmuşdur. Dilçilik təsnifatı, xüsusilə də söz sinifləri dilin disyunktiv təbiətini vurğulayan Aristotelin düşüncəsinin güclü təsiri altında idi.

Daha sonra dilçilikdə anlayış aparatı formalaşdırılarkən “dil kateqoriyaları” anlayışından geniş istifadə olunmuşdur. Ciddi bir mənada, bu, üzvləri atributun eyni dəyəri ilə xarakterizə olunan siniflərə bölünmənin əsasını təşkil edən müəyyən bir parametrdir. Məsələn, "işin kateqoriyası", "cansızlıq/cansızlıq kateqoriyası", "tip kateqoriyası", "karlıq/səslənmə kateqoriyası" və s.). Linqvistik tədqiqatlarda müəyyən edilmiş növ kateqoriyaların repertuarı tədqiqat sahəsinin genişlənməsi ilə artırılmışdır. Bununla əlaqədar sintaktik konstruksiyalarda qarşılıqlı dəyərlərin (və ya semantik rolların) aktuallaşması ilə bağlı semantik-sintaktik kateqoriyalar, sintaktik münasibətlərin taksonomiyasını əks etdirən struktur-sintaktik kateqoriyalar, leksik-semantik kateqoriyalar aspektində semantik əlamətlərinin aktuallaşması ilə birləşdirir.

Digər tərəfdən, kateqoriyalar dinamik bir proses kimi başa düşülə bilər. Xüsusilə, R. Langarker kateqoriyalara münasibətində prosesin dinamik və məhsuldar aspektlərinin birliyini vurğulayır: kateqoriyalar, onun fikrincə, idrak yönümlü dilçilik sahələri və prototipik semantika (və bəzən hətta ona bərabər) özü idrak emal prosesi olan bir prosesdir. [59] Heç bir şübhə yoxdur ki, dinamik proses kimi təsnifləşdirmə əldə edilmiş informasiyanın, biliklərin, təcrübənin qavranılması və sonrakı emalı

proseslərini müşayiət edir. Bundan belə çıxır ki, insanın koqnitiv fəaliyyətinin təsvirində onun koqnitiv qabiliyyətləri və sistemləri ilə, eləcə də təfəkkür prosesində həyata keçirilən bütün əməliyyatlarla bağlı əsas anlayışlardan biri təsnifatdır. Effektiv planda təsnifləşdirmə konsepsiyaların taksonomiyasının formalaşmasına gətirib çıxarır. Son zamanlar təsnifləşdirmə prosesi dilçiliyin müxtəlif sahələrində olduqca geniş öyrənilir, bu da alimlərin dilin universal xüsusiyyətlərini dərk etməsinə gətirib çıxarır.

Dil səviyyəsində bir dil kateqoriyası bəzən konseptual anlaşıma səviyyəsində fərqləndirməni əks etdirə bilər. Eyni zamanda, dil vahidinin semantik strukturu konseptual terminlərdə olan fərqlərə biganə qala bilər. Məsələn, mövzunun bir dil kateqoriyası ingilis dilində aşağıdakı anlayışları əks etdirə bilər:

- *I have run a mile – (agent) (Mən bir mil yol qaçdım – casus)*
- *I was introduced to him last Friday – (patient) (Mən keçən cümə ona təqdim edildim – pasient)*
- *I have seen this film – (experiencer) (Bu filmi görmüşəm – təcrübəçi)*
- *Love made him happy – (cause) (Eşq onu xoşbəxt etdi – səbəb)*
- *The garden seemed to be the most convenient place for our games – (locality) (Bağ bizim oyunlarımız üçün ən rahat yer kimi görünürdü - ərazi)*

Beləliklə, kateqoriyallaşdırma son dərəcə vacib bir koqnitiv fəaliyyətdir. Kateqoriyalar ekvivalent olan müxtəlif şeyləri, obyektləri, hadisələri və ətrafımızdakı insanları siniflərə çevirmək və onlara unikalılığı ilə deyil, sinif mənsubiyyəti baxımından reaksiya vermək deməkdir". (Bruner, Gudnou və Austin, 1956). Mürəkkəb mühitləri idarə etmək üçün biz hər bir amilə öz adı ilə, olduğu kimi reaksiya verməmək üçün təsnif edirik. Müzakirə dairəmiz olan deyksisin elementlərinin də kateqoriyalara bölünməsinin labüdlüyü özünü göstərir.

Deyksis təbii dilin referensial sisteminin vacib və ayrılmaz altsisteminə təşkil edir. Deyktik terminlərin istehsalı və başa düşülməsi danışan-dinləyici tərəfindən bilavasitə vəziyyətin dərk edilməsini nəzərdə tutur. Beləliklə, Fillmora görə, deyksis dil istifadəçisinin dil qavrayışına əsaslanan dil formalarını seçmək üsullarını dərk etməyi özündə birləşdirir; onun öz həmsöhbətinin onun pozalarını və hərəkətlərini

izləmək bacarığını dərk etmək, məkanda ünsiyyət aktının iştirakçısının yerini və vaxtını müəyyənləşdirmək bacarığını dərk etmək; və onun müvəqqəti hasidə üzərində nəzarəti. [45, s. 239]

Buhlerin sözlərinə görə, I (mən), here(burada) və now(indi) ibarət olan bir deytik bir mərkəz var. Bunun nəticəsində deyksisin üç əsas kateqoriyasını ayırmaq olar: [31]

1. Şəxs deyksisi - Obyektləri və insanları göstərmək üçün istifadə olunur.
2. Məkan deyksisi - yeri göstərmək üçün istifadə olunur.
3. Zaman deyksisi - vaxtı göstərmək üçün istifadə olunur.

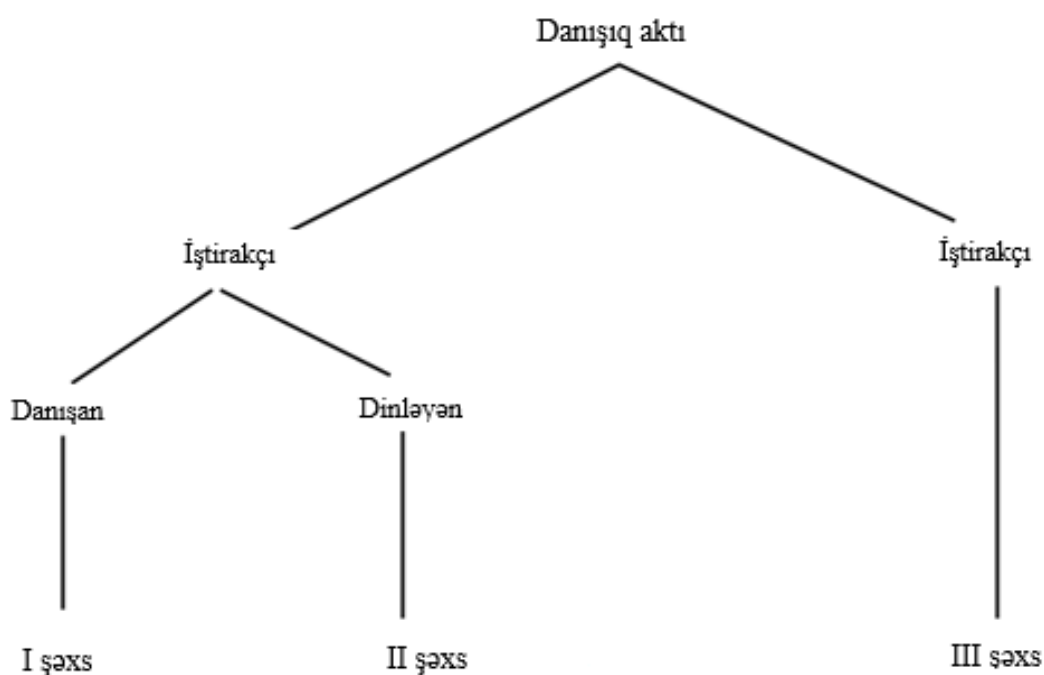
Bütün bu deytik ifadələr şərh etmək üçün biz danışanın beynində - nəzərdə tutduğu şəxs, vaxt və yeri bilməliyik. Söhbət hadisənin nə dərəcə yaxın, nə dərəcə uzaqda olmasında böyük bir fərq yaratmır. Biz danışandan bir qədər kənara hərəkət olduğunu (getmək) və ya danışana tərəf bir hərəkət olduğunu (gəlmək) buna əsasən dərk edə bilirik. Kimsə sizə doğru hərəkət edərsə, deyirsiniz gəlir! Əgər kimsə sizdən aralanırsa, deyirsiniz ki, o gedir! İndi isə deytik kateqoriyalara ayrı-ayrılıqda nəzər salaq.

Şəxs deyksisi şəxs kateqoriyası ilə sıx bağlıdır. Şəxsiyyət danışmaq prosesinin iştirakçılarının bir-birinə münasibətini müəyyən edən semantik kateqoriyadır. Semantik mövzunun əlamətlər sistemi vasitəsilə şəxs kateqoriyasını müəyyənləşdirilir.

Bu, danışmaq iştirakçılarının qarşılıqlı əlaqələrinin sahəsini genişləndirir və bu danışmaq prosesinin iştirakçıları olmayanları da əlavə edir. Bu sistem qrammatik olaraq şəxsin kateqoriyası kimi fəaliyyət göstərir. Şəxs deyksisi danışan və dinləyən sistemində qrammatik şəxslərin düzgün identifikasiyası ilə bağlıdır. Qrammatikada olduğu kimi, Yesperson şəxs anlayışını hər 3 şəxsə müəyyən edir: danışan şəxs – birinci şəxs (mən/I); müraciət olunan – ikinci şəxs (sən/you); və haqqında danışılan şəxs və ya obyekt – üçüncü şəxs (o/he/she/it). Lyons iddia edir ki, şəxsin kateqoriyası iştirakçıların rolları anlayışına uyğun olaraq aydın şəkildə müəyyən edilir: danışan özünü bir diskurs obyekti kimi göstərmək üçün ilk şəxsdən istifadə edir; ikinci şəxs dinləyicini göstərmək üçün istifadə olunur və üçüncü şəxs danışan və dinləyicidən fərqli insanları və ya obyektləri göstərmək üçün istifadə olunur. [65, s. 276]

Kommunikativ hadisədə şəxsiyyət sisteminin identifikasiyası sxematik şəkildə göstərildiyi kimi təqdim edilə bilər.

Şəxsi deyksisi nitq aktının iştirakçılarını göstərir. Birinci və ikinci şəxsin kommunikantharının göstəricisi kimi şəxsi deyksisini müəyyənləşdirilir. Bu deyksisi “rol deyksisi” də adlandırırırlar. A. A. Kibrik qeyd edir ki, rol deyksisi – üç şəxsin fənn

deyksisin göstərişini daxil edən zaman daha geniş sahənin xüsusi hadisəsi olur. Hər bir dildə birinci və ikinci şəxs əvəzliyi vardır. Bir çox dillərdə isə üçüncü şəxs əvəzliyinə də rast gəlirik. Birinci və ikinci şəxs əvəzlilikləri mütləq halda deyktik məna ifadə etdikəri halda, üçüncü şəxs əvəzliyi yalnız fikrə, məzmunu birbaşa əlaqəli olduğu halda deyktik hesab edilir. Məsələn:

I've got a nice place here, he said, his eyes flashing about restlessly. Mən burada yaxşı yer tutmuşam, -gözlərini narahat halda ətrafda dolandıraraq dedi.

I live at West Egg. – Mən Qərbi Egg-də yaşayıram.

It'll show you how I've gotten to feel about things. [47, s. 20] .

Şəxs deyksisi sözügedən ifadənin danışığ aktında iştirakçılarının rolunun kodlaşmasına aiddir. Belə ki, birinci şəxs danışanın özünə istinadın qrammatikləşasiyasıdır, ikinci şəxs bir və ya bir neçə ünvana danışanın istinadının kodlaşmasıdır, üçüncü şəxs insanlara ya da hadisələrə istinadların kodlaşmasıdır, burada üçüncü şəxs nə danışan, nə də söhbət ünvanlanan kəsidir. Aşağıdakı, müxtəlif

dillərin ən geniş yayılmış sistemi hesab olunan əvəzlik sistemini ingilis dilində şəxs deyxisinin təyin edilməsinin müzakirəsi üçün əsas götürülür.

	Tək	Cəm
I şəxs	I	we
II şəxs	thou	you
III şəxs	he/she	they

Bununla yanaşı, şəxs əvəzliliklərinin deyktik xüsusiyyətlərini tutmaq üçün müəyyən bir formalizm təklif edilmişdir. Nəticə etibarilə, əsas rolları nitq aktında dərk edilən şəxs deyxisinin üç xüsusiyyəti aşkarlandı. Bunlar dilçilik nəzəriyyəsinin iki xüsusiyyətindən (semantik və sintaktik) yaranaraq aşağıdakı kimi özünü göstərir:

(a) *Danışan*

(b) *Eşidən*

(c) *Digər*

Biz bu əsaslarla deyktik situasiyada iştirakçıların özlərini necə müəyyən etməsini və ingilis dilində şəxs əvəzliliklərinin deyktik funksiyasına nəzər yetirəcəyik.

(a) *Danışana* istinad edərkən heç bir rol birləşməsi yoxdur, 1-ci şəxs yalnız özünə istinad etmək üçün istifadə edilir və təkdə işlənmiş 1-ci şəxs universal kateqoriya hesab olunur. Məsələn:

I am hungry. - Mən acam.

I'll be here in an hour. – 1 saata orada olacam.

I have just finished my homework – Ev tapşırığımı yenidən bitirdim.

Cəm və tək kateqoriyası sistemi dildən dilə fərqlənir. Ən tez-tez rast gəlinən sistemlər tək və cəm kateqoriyasında arasında fərq yaradır. Yuxarıdakı müzakirələrimizdən birinci və şəxsin tək formasının deyktik funksiya ifadə ediyini bildirdik. Miller və Conson Lerd qeyd edir ki, şəxs və cəm kateqoriyası ingilis dilində şəxs əvəzliliklərin əsas semantik xüsusiyyətləridir. [75] Lakin, bəzi dilçilər tərəfindən bir görüş irəli sürülmüşdür ki, biz əvəzliyi mən əvəzliyinin tam mənada cəmi kimi çıxış

etməyə bilir. Haddlston iddia edir ki, say, əsasən, flektiv kateqoriyadır, lakin, bu, şəxs əvəzliliklərində belə deyil. İngilis dili 1-ci şəxsin təkisi ('I') və cəmi ('we') arasında fərq qoyur. Məsələn: [53]

You, Ed, and I deserved what we got. – Sən, Ed və mən layiq olduğumuzu aldığımız.

Why are we waiting? – Biz nə üçün gözləyirik?

Burada, birinci cümlədə "we" əvəzliyindən də istifadə etmək olardı. Lakin, ingilis dilində biz əvəzliyinin ifadə imkanlarının rəngarəngliyi bunu bir qədər çətinləşdirir.

Daha sonra o, "mən" və "biz" müxtəlif leksemlərin formaları, yəni "biz" və "mən" arasında semantik kontrastın "kitablar" və "kitab" arasında semantik kontrastdan fərqli olduğunu şərh edir. "Kitablar" iki və ya daha çox kitab olan bir sıra üçün istifadə olunur, lakin sözün mənası "biz" deyil. Bildiyimiz kimi, biz əvəzliyi bir neçə şəxsiyyətə aiddir, amma, bizim hamımızın bilmədiyi məqam ondan ibarətdir ki, danışan şəxs dinləyicisini biz – "we" anlayışına daxil edir mi, yoxsa yox. Bu, məhz ingilis dilində rastlaşılan bir haldır. Biz əvəzliyinə informasiyanı qəbul edən olub-olmamasını bilmirik. Valeyka və Verikayte qeyd edirlər ki, "bir qayda olaraq, biz "biz" dedikdə, özümüzü yoxsa, digər insanları nəzərdə tuturuq, bunu bilmirik. [76]

Bəzi dillərdə (Tamil və Fijian) iki cür birinci şəxs cəmi, yəni biz əvəzliyi vardır: inklüziv biz və eksklüziv biz. Deyə bilmərik ki, bu növ fərqləndirmə ingilis dili üçün tam doğrudur, lakin, müəyyən hallarda bu formaları bu dildə də müşahidə edə bilərik [44, s. 234]. Məsələn, "let us" və "let" qarşılaşdırılmasında "let us" uğurlu istifadəyə malikdir, o halda ki, burada "us" inklüziv rolda çıxış etsin. Aşağıdakı nümunələrdə əks olunduğu üzrə:

Let's go to the cinema – Gəl, kinoya gedək.

Let's go back to the hotel now, shall we? – Gəl, hotelə qayıdaq, olar?

Bundan əlavə, aşağıdakı nümunələr situasional kontekstdə "biz" sözünü inklüziv cəhətdən təsvirini verir.

Why don't we go together instead of taking two cars? – Niyə biz birgə getmək yerinə iki maşın götürdük ki?

Only you and I know we are here. – Ancaq sən və mən burada olduğumuzu bilirik.

İngilis dilində “biz” şəxs əvəzliyi eksklüziv formada da işlənə bilər:

We could lend you a couple of hundred dollars if that would help. – Əgər sənə kömək edəcəksə, biz sənə bir neçə yüz dollar borc verə bilərik.

We didn't invite you. – Biz səni dəvət etmədik.

We saw you in the garden this morning – Biz səni bu səhər bağda gördük.

We accept your offer that you gave yesterday – Dünən etdiyiniz təklifi qəbul edirik.

“Biz” bu ifadələrdə yalnız dəvət edən, görən, borc verən, qəbul edən kimi çıxış edə bilər. Çünki burada “biz” şəxs əvəzliyi danışiq aktında dinləyicini – yəni öz həmsöhbətini kənarda tutur – onu “biz” anlayışına daxil etmir.

Bununla yanaşı, Fillmor iddia edir ki, indi formal və bir qədər köhnə olan "editorial" adlanan biz əvəzliyi tək bir şəxs tərəfindən egoistlikdən qaçmaq üçün formal (xüsusilə, elmi işlərdə) yazıda istifadə olunur. Məsələn, elmi məqalənin müəllifi a yerinə b-yə üstünlük verə bilər: [45, 263]

(a) *As I showed a moment ago... - Bir qədər əvvəl göstərdiyim kimi...*

(b) *As we showed a moment ago... - Bir qədər əvvəl göstərdiyimiz kimi...*

Hed qeyd edir ki, birinci şəxsə istinad müxtəlif dərəcələrdə hörmət və ya sosial məsafəni göstərmək üçün dəyişikliyi göstərə bilər. Belə ki, "əlahəzrət cəm forması" ("plural of majesty") istifadə qaydasına Qərbi Avropanın əksər dillərinin, hətta bütün dillərin tarixində bu və ya digər vaxtda rast gəlinir. Daha sonra o, şərh edir ki, "əlahəzrət cəm forması" ("plural of majesty"), "təvazökarlıq cəm forması" ("plural of modesty") (Papa tərəfindən istifadə edildiyi kimi) və "editorial forma" bəzən birinci şəxsin cəm halının ziddiyyətli istifadələri kimi qeyd olunur. Bin deyir: [48]

“İngilis dilində çox yüksək rütbəli şəxs bəzən birinci şəxs cəmində danışır (məsələn, “royal we”). Natiq özünü simvolik olaraq cəm edir, danışığında ikili münasibətləri istisna edir və özü ilə məlumatı ünvanlandığı kütləsi arasına məsafə qoyur. Bu yolla o, hörmət gözlənildiyini göstərir. “Editorial forma” da sosial məsafənin

tətbiqi kimi də qəbul edilə bilər... Lakin bu halda məsafə yazıçının şəxsiyyətini vurğulamağa xidmət edir.”

Cəm halının statusu, şübhəsiz ki, yalnız birinci şəxsdə aktualdır. İkinci və üçüncü şəxs əvəzliliklərin işlədilməsindən fərqli olaraq, birinci şəxsdəki cəm adətən nitq aktında eyni rolu olan bir neçə şəxsə aid edilmir. Bir neçə nəfərin bir ağızdan danışması olduqca qeyri-adi hal olduğu nəzərə alınaraq, bu, bir neçə nətiqə aid deyil, birinə, danışanın özünə və ya söhbətə daxil etməyə seçdiyi kəsə aiddir. Birinci şəxsdə cəmin eksklüziv və inklüziv istifadələri arasındakı fərqlər, ola bilsin ki, “royal we”, “editorial forma” və “təvazökarlıq cəm forması” arasındakı iddia edilən mənə fərqlərinin əsasını təşkil edir. Köhnəlmiş “royal we” normal olaraq eksklüzivdir, yalnız danışan şəxsə istinad edir, məsələn:

We are not interested in the possibilities of defeat. (Queen Victoria). - Bizi məğlubiyyətin ehtimalları maraqlandırmır. (Kraliça Viktoriya)

“Editorial forma” və “təvazökarlıq cəm forması” inklüziv olmağa meyli olsa da, danışanı ünvançı(lar), şərti üçüncü şəxs və ya hər ikisi ilə əlaqələndirir. Daha çox hörmət və ya sosial məsafə göstərmək üçün birinci şəxsin cəminin istifadəsi eksklüzivdir, inklüziv istifadə isə danışan və digər referent(lər) arasında yaxınlığı göstərir.

(b) *Eşidən* haqqında danışarkən Anderson və Keenan bildirir ki, bir dildə fərqləri göstərmək 1-ci şəxsə nisbətən 2-ci şəxsə daha çətindir. Bu səbədən də, 2-ci şəxsin tək və cəm forması ingilis dilində "you" kimi sinkretləşdirilir və neytrallaşdırılır. Tək və cəm sistemi bu əlamətlər vahidinə tətbiq edildikdə, nəticədə onun emal olunduğu kontekstdən başa düşülən eyni formalı "siz" olan iki referent olacaq. Aşağıdakı misallar bunu bariz şəkildə göstərir:

How are you, man? – Necəsən / siniz, dost?

Ahmed, what are you doing here? – Əhməd, burada nə edirsən / siniz ?

Leksik olaraq, 2-ci şəxs cəm təkdən yalnız refleksiv formada fərqlə bilər. Məsələn: yourself / yourselves

Have you done it yourself? - Bunu sən özün etmisən?

You have to find yourselves a new home. – Siz özünüə yeni ev tapmalısınız.

2-ci şəxsdə tək/cəm fərqi olmadığına görə, cəm istinad bəzən leksik əlavələrlə göstərilir, məsələn: *you people, you boys* və ya *you guys*. Bu, adətən bir qrup dinləyici və ya danışiq aktı üzvü olmayan mühitlərdə tətbiq edilir. "Sən" şəxs əvəzliyinin cəm mənasını göstərmək üçün nümunələr aşağıdakılardır:

You and Ed said you knew each other. – Sən və Ed bir-birinizi yaxşı tanıdığınızııdediniz.

You are all listening to me now. – İndi siz hamınız məni dinləyirsiniz.

2-ci şəxs qeyri-referensial (ümumi istifadə) "siz" kimi istifadə edilə bilər ki, bu da, adətən, daha az formal variant kimi istifadə olunur. Bu zaman "siz" əvəzliyi ilə ifadə olunmuş deysis konkret şəxsə, ünvana müraciət etmir, lakin, ümumilikdə insanlar haqqında danışmaq üçün istifadə olunur. Müvafiq olaraq, "siz" deysisinin bu cür istifadəsi qeyri-müəyyənlik yarada bilər, məsələn:

You will be fined for parking on the footpath. - Piyada cığırında park etdiyiniz üçün cərimələnəcəksiniz.

You can never tell what will happen. - Nə olacağını heç vaxt deyə bilməzsiniz.

Əvvəllər status fərqi ingilis dilində yuxarıda göstərilmiş cədvəldən də əks olunan “*thou-you*” tərəfindən ifadə edilirdi ki. “*You*” əvəzliyi və onun müxtəlif formaları (*thee, thine, and thy*) köhnə ingilis dilində adi nitqdə istifadə olunurdu; Orta dövrlər ingilis dilində onlar tədricən cəm formaları (*ye, you, your, yours*) ilə əvəz olundu. Bunlar daha əvvəl özündən üstün vəzifə sahibinə, daha sonra isə bərabər şəxslərə müraciət edərkən istifadə edilirdir. “*Thou*” həmçinin dini fəaliyyətlərdə Allaha və ya Məsihə müraciət edən zaman, şeirdə və nəsrə istifadə olunurdu. “*Thou*” Şekspirin dövründə aşağıdakıların əvəzliyi idi: dostlara qarşı sevgi: qulluqçulara qarşı xoş əhval-ruhiyyə; və qəriblərə hörmətsizlik və ya qəzəb. Bununla belə, “*thou*” əvəzliyi bəzən daha yüksək poetik üslubda və təntənəli dua dilində görünə də, artıq istifadə edilməməkdədir. [81] “*You*” əvvəllər ingilis dilində yalnız cəm ifadə edirdi. “*You*” əvəzliyi hal və kəmiyyət baxımından neytral olan 2-ci şəxs əvəzliyi kimi universal vahid kimi başa düşülür.

Üçüncü şəxsin tək formada işlənməsi ingilis dilində cins kateqoriyasının işlənməsində də özünü göstərir. Belə ki, üçüncü şəxsin tək kişi (*he*), qadın (*she*) və

neytral (*It*) olaraq 3 cins ifadə edə bilər . Kommunikativ hadisədə heç bir iştirak etmədiyi üçün və danışq aktının əhatə dairəsi xaricində olduğu üçün, adətən, üçüncü şəxs əvəzliyi ifadə olunan deysislər istisna edilir. [78] Bu da yuxarıdakı bölgüyə, əsasən, c) *digər* başlığına uyğun gəlir. Bu hadisə aşağıdakı nümunələrdə təsvir edilir:

He is alone. – O təkdir.

He's got lots of photographs of lions. – Onda şirlərin çoxlu şəkilləri var.

She is five years older than me. – O, məndən 5 yaş böyükdür.

He saw himself in the mirror. – Özünü güzgüdə gördü.

Aşağıda isə üçüncü şəxsin cəm formasına aid nümunələr qeyd edilib:

They are together. – Onlar birlikdədirlər.

They helped themselves to coffee and cakes. – Özlərinə kofe və tort hazırladılar.

Nəticə etibarilə, ingilis dilində mən, biz və siz əvəzliliklərinin cins göstəricisi yoxdur. Başqa dillərdə cins kateqoriyası digər şəxslərdə də qeyd oluna bilər. Məsələn, ıvrit dilində ikinci şəxsin tək əvəzliyi kişi referentləri üçün “atah”, qadın referentləri üçün isə “at” istifadə edilir.

Beləlikdə, ümumiləşdirmə aparmalı olsaq, ingilis dilində şəxs əvəzliliklərini deysitik nöqteyi-nəzərdən beş nəfərlik sistem kimi dəyərləndirmək olar.

	Tək	Cəm
I şəxs	I	We
II şəxs	You	
III şəxs	He/She/It	They

Hər bir dildə danışan şəxs öz ətrafında istinad çərçivəsi qurur. Deməli, onun ətrafında həmişə məkan bölgüsü var və təbii ki, onun nisbətdə zaman bölgüsü də yaranır. "Məkan" termini birmənalı deyil, o, fizika, psixologiya, linqvistikə, virtual reallıq baxımından nəzərdən keçirilir. Ən erkən nəzəri məkan anlayışının problemətlizasiyası antik dövrdə həyata keçirilmişdir. “Dünyanın məkan şəkil çox

qatlamlıdır: ümumi mənada buraya mifoloji kainat, elmi modelləşdirmə, həm də gündəlik həyat daxildir".

Dilçilik nöqteyi-nəzərindən məkan struktur kimi qəbul edilir. Lokallaşdırılmış obyekt, orientir, onların arasında məkan əlaqələrinin növü, vəziyyətin statusu və ya dinamikası, hərəkət və ya vəziyyət subyekt, müşahidəçi kimi müəyyən elementlərdən ibarət olan lokallaşdırılmış vəziyyət bütünlükdə bu anlayışı ehtiva edə bilər. [79] Məkanın konsepsiyasının mərkəzində lokallaşdırılmış obyekt və lokallaşdırma əsasında koordinat sistemi həmişə yerləşir. Məruzəçinin mövqeyi məkan kateqoriyasının öyrənilməsində antroposentrik yanaşmanın mahiyyətini əks etdirir. Müvafiq olaraq, digər obyektlərin mövqeyi danışanın qavrayışı əsasında əsasında təsvir olunur. Qavrayış anlayışla və ətraf məkanın mənimsənilməsi ilə bağlıdır. V. N. Baltov qeyd edir ki, obyektlərin məkan koordinasiyası həmişə istinad nöqtəsi kimi xidmət edən digər obyekt və obyektlərlə bağlı müəyyən edilir və buna görə də biz deyə bilərik ki, məkan dil ilə təsvir olunur. Məkan əlaqələri, dilin gerçəkliyi daxil olmaqla, reallığın modelləşdirilməsinin əsasını təşkil edən universal bir kateqoriya kimi təsvir olunur. Ümumilikdə, məkan əlaqələrinin əhəmiyyəti obyektlərə istinad etməyin iki əsas yolu olduğu faktından irəli gələ bilər - bir tərəfdən onları təsvir etmək və ya adlandırmaqla, digər tərəfdən isə yerləşdirməklə [65, s. 648]

Fillmor məkan anlayışını tipik tərif ilə ifadə edir: dildəki bir obyektin başqa bir obyektə münasibətdə yerini göstərən bir ifadədir. Obyektlər, sahələrin ekstremitələrə və hissələrə malik olduğunu düşünərək dil bunlar üçün ayrıca sözlər təqdim edir. Lokativ ifadələr istinad obyektinə və ya istinad sahəsinə aid yerləşir. Burada nisbi məsafə anlayışını təqdim etmək və bir obyekt və ya subyektin istinad obyektinə yaxın və ya uzaq olmaq kimi başa düşmək də mümkündür. [44, s. 31] Geniş şəkildə desək, məkan ifadələrinin üstünlüyü bir sıra dilçilər tərəfindən bəyənilib. Urban, məkan terminlərinin üstünlüyünü müdafiə edərək deyir: Bizim intellektimiz ilk növbədə məkan anlayışı ilə məşğul olmaq üçün uyğundur və bu mühitdə çox asan hərəkət edir. Beləliklə, dilin özü məkanlaşır və reallıq dillə təsvir olunur. Bang danılmaz fakt olaraq hesab edir ki, insan zehni "mən" və "sən" anlayışına malik olmamışdan əvvəl "burada" və "orada" anlayışına yiyələnib. [65, s. 65] Üstəlik, Layons dil mənimsəmənin ilkin mərhələsində

olan uşağın pronominal və adverbial deiktika arasında fərq yaratmadığını müdafiə edir. Buna görə də, uşaq "mən" sözündən istifadə etməyə başlayanda bu belə başa düşülür: "özünü dərk etmənin ilk əlamətidir".[13] Məkan deyxis linqvistik ifadənin referentinin məkanda oriyentasiyasının və ya mövqeyinin dildə işarələnməsidir.

Məkan deyksisi kommunikasiya iştirakçılarının məkan lokalizasiyasının göstəricisi kimi müəyyən edilir. Ən çox deyktik xüsusiyyət daşıyan sözlər müvafiq olaraq *"bu/o"* (*this/that*) və *"bunlar/onlar"* (*these/those*) işarə əvəzliləridir. Bu cür deykdin məkan deyksisi kimi tanınır. Bu kateqoriyaya aid olan digər ifadələr *"burada/orada"* (*here/there*) olan zərflər və *"in/on"* önsözlülərinin bəzi istifadələridir (*in the classroom, on the chair*). Məkan deyksisi nitq hadisəsinin dayaq nöqtələri hesab edilən lokasiyanın dəqiqləşdirilməsinə aiddir.

İşarə əvəzliləri dilin istifadəsi və qrammatikasında mühüm rol oynayır. Onlar dinləyicinin diqqətini nitq situasiyasındakı elementlərə yönəltmək üçün istifadə olunur (çox vaxt işarə jesti ilə) və nitqdəki elementlərə istinad etmək üçün istifadə olunur. [15] Onlar dinləyicinin diqqətini məkan çərçivəsindəki elementlərə yönəltmək funksiyasını yerinə yetirən deyktik ifadələrin alt sinfini təşkil edir.

Bütün dillərdə işarə funksiyasını icra edən sözlər var, lakin onların forması, mənası və istifadəsi hər bir dildə çox fərqlidir. Bəzi dillərdə geniş semantik və pragmatik funksiyaları yerinə yetirmək üçün müxtəlif sintaktik kontekstlərdə istifadə olunan yalnız bir neçə işarəedici vahidlər var. Digər dillərdə morfoloji cəhətdən mürəkkəb (yəni sadəcə vahidlər deyil), sintaktik cəhətdən məhdud, semantik və pragmatik funksiyada çox spesifikdir. [40]

Tarixən "işarə əvəzliyi" termini "deyktik artıql" kimi başa düşülüb. Elə dillər var ki, onların müəyyən artıqlı yoxdur, lakin onların əvəzinə demonstrativlərdən istifadə edirlər. [51]

Fludernik demonstrativləri leksik və morfoloji cəhətdən kodlanmış ifadələr kimi müəyyən edir ki, onların istinadları işarə barmağı ilə müşayiət olunur. Dixon işarəediciləri "1-ci və 2-ci şəxs əvəzlilərindən başqa, işarə (və ya deiktik) istinadı ola bilən hər hansı element" kimi müəyyən edir. Bundan əlavə, o, sübut edir ki, işarə əvəzlilərinin üç istifadə növü var: [41]

a) Nominal — isim və ya əvəzlilik ilə baş verə bilər (məsələn, *“this stone is hot”* (*“bu daş istidir”*)) və ya əksər dillərdə tam formada işləyə bilər (məsələn, *“this is hot”* (*“bu istidir”*)). Stirling və Huddleston (2002) bunu asılı və müstəqil forma olaraq adlandırırlar.

b) Zərfi — ya tək formada baş verir (məsələn, *“put it here”* (*“burada qoyun”*)), ya da işarəni bildirən isim əlavə edilərək işlənir. (məsələn, *“put it (on the table) there”* , *(onu (masanın üstünə) oraya qoyun”*)).

c) Verbal - təqlid hərəkəti ilə müşayiət edilən yeganə fel kimi və ya leksiklə birlikdə baş verə bilər. Məsələn, *“do it like this”* (*“belə et”*).

İşarəedicilər deyktik adlanan ifadələr sinfinə aiddir. Lyons bildirir ki, işarəedicilər vasitəsi ilə obyektə aydınlaşdırmağın iki yolu var: birincisi, ünvan sahibinə onun harada olduğunu bildirməklə (yəni, onun yerini təyin etməklə); ikincisi, onun necə olduğunu, hansı xassələrə malik olduğunu və ya hansı sinif obyektlərə aid olduğunu söyləməklə (yəni, onun üçün təsvir etməklə). Buna uyğun olaraq, işarəedicilərin mənasının təsviri iki növ xüsusiyyətdən ibarətdir: (a) referentin deyktik mərkəzə nisbətən yerini göstərən deyktik əlamətlər və (b) referenti xarakterizə edən keyfiyyət xüsusiyyətləri. [65, s. 648]

Deyktik xüsusiyyətlər referentin deyktik mərkəzə yaxın və ya uzaqda olmasını və ya deyktik mərkəzə doğru və ya uzaqlaşdığını göstərir. Bu xüsusiyyətlər ilk növbədə ingilis dilində işarə ilə bağlı köklərinə kodlanır. Demonstrativlər deyksis kimi lingvistik elementlərdir ki, onların nitq situasiyasının bəzi aspektlərinə mühüm istinad edir.

Bütün dillərdə referenti məsafə miqyasında iki fərqli nöqtədə yerləşdirən, deyktik cəhətdən təzadlı olan ən azı iki demonstrativ var: deyktik mərkəzə yaxın obyektə istinad edən proksimal demonstrativ və deyktik mərkəzə müəyyən məsafədə yerləşən referenti göstərən distal demonstrativ. [40] Deyktik ifadələr arasında ən əsas fərq 'natiqdən uzaq' və 'natiqin yaxınlığında' kontekstin baş tutmasıdır. Məkan deyksisi də proksimal və distal şərtləri nəzərdə tutur. İngilis dilində natiqin yaxınlığında nəzərdə tutduqda – proksimal sözlər *“this/here”* , /natiqdən uzaqlıqda dedikdə isə - distal *“that/there”* deyktik ifadələri başa düşülür. Belə ki, proksimal terminlər, adətən,

danışanın nitqi söylədiyi məkan və ya deyktik mərkəzi ilə şərh olunur, beləliklə, natiqin nitqdi söylədiyi vaxt məkanın və ya obyektin hansısa nöqtəsinə istinad kimi başa düşülür. Distal terminlər sadəcə olaraq 'danışandan uzaq' deməkdir, Hər halda biz hələ də sözün tam mənasını ifadə edə bilmirik, çünki burada hər cür situasiya, məkan aiddir: o cümlədən bura otaq, şəhər və ya ölkə aid edilə bilər. Məsələn:

I've got a nice place here, he said, his eyes flashing about restlessly. - Mənim burada gözəl bir yerim var, - gözləri narahat şəkildə parıldayaraq dedi.

She's going to spend lots of weekends out here this summer. - O, bu yay çoxlu həftəsonlarını burada keçirəcək.

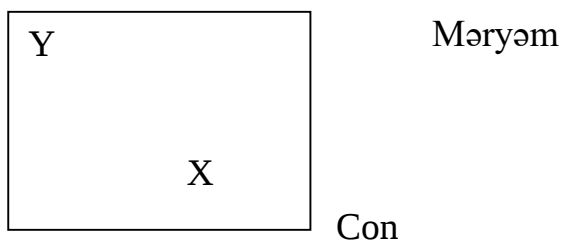
'Hold on', I said, 'I have to leave you here'. . . - "Dayan", - dedim, - "səni burada qoyub getməliyəm". [47, s. 31]

It is a great honor and privilege to address today this distinguished audience gathered here to discuss issues of priority importance, such as the security policies. - Bu gün təhlükəsizlik siyasəti kimi prioritet əhəmiyyətə malik məsələləri müzakirə etmək üçün buraya toplanan bu möhtərəm auditoriya qarşısında çıxış etmək böyük şərəfdir.

Nümunələrdən göründüyü kimi, işarəedicilər yerləşdirilən müəyyən əşyaları və ya mövcud olan müəyyən məkanı bildirmək üçün natiqə yaxın və ya uzaq anlayışlarına uyğun olaraq istifadə olunur.

İngilis dilində, demonstrativ əvəzlilər və demonstrativ zərflər, "bu" və "o" kimi, eləcə də "burada" və "orada" kimi zərflər deiktikdir və onlar bu funksiya malik olduqda, deyktik kontekstdə iştirakçıların yerləşməsi ilə bağlı şərh edilməlidir. [65, s. 543] Proksimal və distal nisbi terminlərdir; onların təfsiri nitq situasiyasının konseptuallaşdırılmasına (yəni koqnitiv strukturlaşmasına) əsaslanır. Proksimal və distal domen arasındakı sərhəd nişanlanma sahəsi ilə müəyyən edilir. Referentlərinin nisbi məkan yerlərini müqayisə edərək ingilis dilində aşağıdakı vəziyyəti təsvir etmək olar:

Con və Məryəm iki kasa çiyələk qoyulduğu masada oturlar, X və Y; X qabı həm Cona, həm də Məryəmə daha yaxındır, Y onlara daha uzaqdır. Bunu diaqram olaraq aşağıdakı kimi göstərmək olar:

Məryəm Cona bir kasa çiyələk təklif edir. Məryəm X və ya Y təklif edə bilər ya da “bunu istərdin mi?” kimi müraciət edə bilər. Tutaq ki, Con başqa qaba üstünlük verir; onun cavabı X və ya Y təklif edilib-edilməməsindən asılı olaraq dəyişir. Aşağıdakıları nəzərdən keçirək:

a. Məryəm: *Would you like this one? / Bunu istərdinizmi?* [X-ə işarə edərək]

Con: *No, I'd rather have that one / Xeyr, mən onu istərdim* [Y-yə işarə edərək]

b. Məryəm: *Would you like this one? / Bunu istərdinizmi?* [Y-yə işarə edərək]

Con: *No, I'd rather have this one / Xeyr, mən bunu istərdim* [X-ə işarə edərək]

(a) Məryəm Cona daha yaxında olan qabı təklif edir və “*this*” deyərək ona istinad edir; lakin, Con uzağıdakı qaba üstünlük verir və “*that*” deyərək istinad edir. (b) bəndində o, ona daha uzağı təklif edir, yenə “*this*” olaraq istinad edir. Con, yenə digərinə üstünlük verir; lakin o, burada “*that*” işlədə bilməz, çünki indi seçdiyi qab iki qabdan ona ən yaxındır və “*this*”-dən istifadə etməlidir.

İngilis dilində “*here/ burada*” və “*there/orada*” kimi zərf demonstrativləri

“*this/bu*” və “*that/o*” paralel deyktik istifadəyə uyğun gəlir. Yenidən Con və Məryəmin oturduğu masaya istinad edərək, indi X və Y-nin boşqab olduğunu düşünək. Məryəm əlində tort tutur və onu hansı boşqabın üstünə qoyacağını soruşur. Yenə iki ssenari var:

a. Məryəm: *Shall I put it here? / Onu bura qoyacağam?* [X-ə işarə edərək]

Con: *No, put it there / Xeyr, ora qoy* [Y-yə işarə edərək]

b. Məryəm: *Shall I put it here? / Onu bura qoyacağam?* [Y-yə işarə edərək]

Con: *No, put it here / Xeyr, bura qoyun* [X-ə işarə edərək]

Deyktik zərflər də “*this/bu*” və “*that/o*” əvəzlilikləri kimi, məkan deyxisin ən birbaşa və universal nümunələri ola bilər. Bununla da, görmək mümkün olar ki, məkan anlayışı yalnız nəticədən fərqli məsafələrdə olan iki obyekt arasında açıq-aşkar məkan kontrastı olduqda işə düşür.

Məkan deyxisini nəzərdən keçirərkən, qeyd etmək lazımdır ki, natiqin nöqteyi-nəzərindən olduğu məkan fiziki olduğu qədər psixoloji cəhətdən də sabit ola bilər. Müvəqqəti olaraq ev yerindən uzaqda olan natiq (fiziki cəhətdən uzaq) tez-tez ev adresini ifadə etmək üçün "here/burada" istifadə etməyə davam edəcəklər, sanki o hələ də həmin yerdədir. Bu, bəzən deyktik proyeksiya kimi təsvir edilir. Bənzər bir deyktik proyeksiya, kiminsə və ya başqa bir şeyin şəxsiyyətini, yerini və hisslərini təmsil etmək üçün vasitəli nitqdən istifadə etdiyimiz zaman dramatik performansla həyata keçirilir. Məsələn, bir zoo mağazaya ziyarət haqqında düşünək.

"I was looking at this little puppy in a cage with such a sad look on its face. It was like, 'Oh, I'm so unhappy here, will you set me free?' – Qəfəsdə üzündə qəmgin ifadə olan bu balaca köpəyə baxırdım. "Ah, mən burada xoşbəxt deyiləm, məni azad edəcəksən? deyən kimi idi.

Qəfəsi istinad edən "here" sözü danışan şəxsin fiziki və faktiki yeri deyil, lakin, balaca köpəyin rolunda çıxış etdiyindən onun yeri kimi başa düşülür. Ola bilər ki, məkan deyxisinin əsl pragmatik əsası əslində psixoloji məsafədir. Fiziki cəhətdən yaxın olan obyektlər danışan tərəfindən psixoloji cəhətdən yaxın kimi qəbul edilir. Həm də fiziki cəhətdən uzaq olan bir şey, ümumiyyətlə, psixoloji cəhətdən uzaq kimi qəbul ediləcək (məsələn, 'oradakı adam'). Bununla belə, natiq fiziki cəhətdən yaxın olan bir şeyi də qeyd etmək istəyə bilər (məsələn, danışan tərəfindən qoxulanan ətir).

Bununla belə, Huddleston və Pullimə görə işarəedici sözlərin seçimi həmişə danışanın mövqeyindən asılı deyil. Onların fikrincə, işarəedici sözlər "obyektlərin xüsusiyyətlərinə və ya baş verən hərəkətlərə və ya nitq vəziyyətinin digər mücərrəd xüsusiyyətlərinə" də aid edilə bilər. Bu halda məkan deyksi diskursda oriyentasiya forması kimi istifadə olunur və bu halda diskurs və ya mətn deyksi yaranır. Beləliklə, aşağıdakı misallarda şahid olacağıq ki, "this/bu və ya "that/o", mütləq danışandan daha yaxın və ya uzaq bir fərq qoymur. Bu, spikerin əvvəllər verdiyi açıqlamaya işarə edir. Məsələn: [53]

At this point Miss Baker said "Absolutely!" - it was the first word she uttered since I came in the room. (Fitzgerald, p. 13) – Bu zaman Miss Beyker dedi: "Mütləq!" – bu, otağa gələndən sonra onun dediyi ilk söz idi. (Fitzgerald, səh. 13)

Back in the spotlight this week after a bizzare defence of London Mayor Boris Johnson in 'The Spectator', Darius Guppy still courts controversy. – Bu həftə London meri Boris Consonun "The Spectator" filmindəki qəribə müdafiəsindən sonra yenidən diqqət mərkəzində olan Darius Guppy hələ də mübahisələrə davam edir. [47, s. 34]

Bu, konkret məkan çərçivəsindən daha mücərrəd zaman çərçivəsinə bir növ metaforik keçiddir.

Bundan əlavə, natiqə nisbətən müxtəlif mövqelərdə olan obyektlərin və ya əşyaların yerini təyin edən bir sıra lokativ zərfləri var. Bu halda danışan bəzən özü də həmin əşyanın ona yaxın və ya uzaq olmasını müəyyən edə bilmir.

Məsələn:

Where have I left it? Here or there? – Mən onu harda qoymuşam? Burda yoxsa orda?

Beləliklə, O.Q.Bondarenko qeyd etdiyi kimi, deyxis situasiyanın, dildə həqiqətin bir hissəsinin əks olunmasını bildirən vəziyyətin komponentlərinə işarə ilə bağlıdır. Bu komponentlərin əsası yer və vaxt kommunikantları olduğu üçün deyxisin əsas növləri şəxs, məkan və zaman olmalıdır. Məkan və vaxt deyksisi bir-biri ilə yaxından əlaqədardır. Sintaktik baxımdan zaman və yer zərfləri diskursiv məkanın formalaşmasına xidmət edir. Bu səbəbdən danışmaq aktında deyktik funksiyanı icra edən zaman zərflərini də zaman deyksisi adı altında nəzərdən keçirək. [8]

Zaman fəlsəfi bir kateqoriyadır və insan şüurunun bir kateqoriyası olaraq şərh edilir. Zaman kateqoriyası özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir ki, onların əsasında fiziki, metafizik, bioloji, mənəvi, psixoloji, subyektiv və s.kimi müxtəlif zaman növləri seçilir. Bu, fəlsəfə ilə yanaşı, digər elmlər, dilçilik də daxil olmaqla vaxt və temporallıq kateqoriyasına aid məsələlərin nəzərdən keçirilməsini müəyyən edir.

Deyxis anlayışı müxtəlif aspektlərini özündə ehtiva etsə də, söhbət aktının bir sıra vəziyyətlərində istənilən vaxt baş verən söhbətlər əks olunur və bunlar zaman kateqoriyasının göstəriciləri, zaman zərfləri və digər zaman ifadə edən vahidlər vasitəsilə düzəlir. Hadisənin yeri vaxt və zaman kateqoriyasına istinad edilərək danışmaq aktında deyktik mərkəzi təşkil edir. Zaman birölcülü və biristiqamətlidir. Əgər iki hadisənin müxtəlif zaman anlarında baş verdiyini söyləmək olarsa, onlardan birinin

əvvəl, digərinin isə gec olması mütləqdir. Zaman biristiqamətli olduğundan, müxtəlif vaxtlarda eyni qalan hadisələr ilə zaman ölçüsünün özü arasındakı əlaqə insan ağı tərəfindən çox vaxt hərəkət kimi düşünülür. Zamanın hərəkət metaforası dünyanın zamanla hərəkət etdiyini və ya dünyanın sabit olduğunu və zamanın onun yanından keçdiyini düşünməyə imkan verir. Comrie qeyd edir ki, bütün dillər bir-birindən fərqli ola bilsələr də, hadisələri zamanda eyni yerləşdirmə üsullarına malikdirlər. [37] Zaman anlayışı üç əsas ifadə sinfi ilə təmsil olunur: 1) qrammatik ifadələr (istər fleksiya, istərsə də köməkçilər vasitəsi ilə), 2) leksik ifadələr ("bu gün", "sabah" kimi) və 3) leksik cəhətdən mürəkkəb ifadələr ("on dəqiqə əvvəl" kimi). Leksikləşdirmə və qrammatikləşdirmə zamanı ifadə etməyin əsas yollarıdır. Leksikləşdirmə daha konkret zaman istinadlarına malik olan və zaman zərfləri ilə ifadə imkanlarını əhatə edir. Qrammatikləşdirmə, adətən, deyktik mərkəz kimi indiki məqama münasibətdə "əvvəlki, eyni vaxtda və ya sonrakı" kimi daha geniş anlayışları əhatə edir. Dillərin təsvirində qrammatikləşmiş elementlər ümumiyyətlə zaman kateqoriyası adlanır.

Zaman deyksinin leksikləşməsi iki bölmədən ibarətdir: sadə leksik deyksis və mürəkkəb leksik deyksis. Bunlara *now, then, soon, tomorrow, today and this day, the day before yesterday, last/ next Monday...* və s. (*indi, sonra, tezliklə, sabah, bu gün və bu gün, srağagün, son/gələn bazar ertəsi...*) kimi deyktik zaman zərfləri daxildir.

"Now/indi" praqmatik olaraq kodlaşdırma zamanı müəyyən interval aralığı məzmununda (a) və ya sonsuz müddət məzmununda (b) edə bilər. Məsələn:

a. (1) *Pull the trigger now.* – *İndi tətiiyi çəkin.*

(2) *You must do it now, but now.* – *Bunu indi etməlisən, amma indi.*

b. (1) *I'm now working on a Ph. D.* – *Mən indi fəlsəfə doktorluğu işim üzərində işləyirəm.*

(2) *Now I'm running my own business.* – *İndi mən öz biznesimi idarə edirəm.*

Fillmore (1997) təsdiq edir ki, "indi" sözünün bir ifadədə iki dəfə jest şəklində istifadə oluna bilər, məsələn:

Now you see it, now you don't. – *İndi bunu görürsən, indi yox.*

"Right/düz" və "just/sadəcə" sözləri "now/indi" ilə bağlı qeyri-müəyyənliyi daraldır. Beləliklə, biz "right now" və "just now" deyə bilərik. Nəticə etibarını ilə,

“*right now*” ifadəsində ünvan sahibinin mesajı istehsal edilərkən izləndiyi güman edilir və buna görə də, nəzərdə tutulan vaxt nöqtəsini müəyyən edə bilir, lakin “*just now*”, ümumiyyətlə, kodlaşdırma vaxtından əvvəl qısa müddətə işarə etmək üçün istifadə olunur. “*Now/indi*” “*then/sonra*” ilə ziddiyyət təşkil edir və həqiqətən də “*then/sonra*” – “indi deyil” mənasında həm keçmişdə, həm də gələcəkdə istifadə edilə bilər. “*Then/sonra*” bəzən təbiətdə mütləq anaforik olduğu və jestural deyktik istifadəyə malik olmadığı iddia edilir. Aşağıdakı misalı nəzərdən keçirək:

They were married in 1982; he was then just short of twenty-one. – 1982-ci ildə evləndilər; onda o yenicə iyirmi bir yaşlı idi.

Proksimal deyksisin zaman kateqoriyasının əsas məqsədi nitq anı və ya kodlaşdırma vaxtı ilə üst-üstə düşən, ona yaxın olan və ya daha böyük zaman vahidində olan xüsusi bir vaxt, müddət müəyyən etməkdir.

Kodlaşdırma vaxtından əvvəl və ya daha gec yerləşən zaman dövrləri “*recently/yaxınlarda*” və ya “*soon /tezliklə*” kimi zərfləri və ya “*three days ago/üç gün əvvəl*” və ya “*ten years from now/indidən on il sonra*” kimi ölçü ifadələrini çağırır. Zaman deyksisin zamanın mədəni ölçüləri ilə mütləq və ya qeyri-deyktik şəkildə necə korrelyasiya etdiyini nəzərdən keçirmək üçün ilk addım olaraq, *today/bu gün, tomorrow/sabah, yesterday/dünən* kimi sözləri nəzərdən keçirək. Bu cür terminlər zamanın gündəlik dövrlərə bölünməsinə nəzərdə tutur. Ümumiyyətlə, bu gün “kodlaşdırma zamanı indiki dövr”, sabah “kodlaşdırma zamanı indiki aralıqdan sonra gələn gün aralığı” və dünən “kodlaşdırma zamanı indiki aralıqdan əvvəlki gün aralığı” kimi işıqlandırılır. Bununla belə, Fillmor qeyd etdiyi kimi, bunların iki növ referenti var: onlar ya (1)-də olduğu kimi bütün aralığın özünə, ya da (2)-də olduğu kimi müvafiq məzmun daxilindəki istinad edə bilərlər. [44, s. 264]

(1) *Tomorrow is Wednesday. – Sabah çərşənbə günüdür.*

(2) *Dennis hit Murphy with a baseball bat yesterday. – Dennis dünən Merfini beysbol dəyənəyi ilə vurdu.*

Fillmor və Levinson qeyd edirlər ki, deyktik sözlər olan *today/bu gün, tomorrow/sabah, yesterday/dünən* müvafiq günlərin qeyd edilməsinin təqvim və ya mütləq yollarını sıxışdırırlar. Beləliklə, aşağıdakı nümunədə cümə axşamı deyilən söz

yalnız növbəti cümə axşamı gününə aid ola bilər (və ya ola bilsin ki, hansısa daha sonrakı cümə axşamı günü), əks halda, danışan şəxs bu gün deməli idi: [61]

I'll see you on Thursday. - Cümə axşamı görüşəcəyik.

Bir çox dildə günlərin deyktik adları üçün leksikləşmiş ifadələr ingilis dilində olduğundan daha zəngindir; məsələn, bəzilərdə *yesterday/dünən, the day before the day before yesterday/sırağagün* və s. üçün ayrı-ayrı sözlər var. Fars dili sistemi iki gün irəli və dörd gün arxaya gedir; Yapon dili üç gün irəli və üç gün arxaya gedir, o cümlədən də rus dili; Vyetnam dili üç gün irəli və dörd gün arxaya gedir; Çin dili dörd gün irəli və dörd gün arxaya gedir.

Last Monday/keçən bazar ertəsi, next year/gələn il, və ya this afternoon/ bu gün günorta kimi mürəkkəb zaman zərflərini (və ya leksik cəhətdən birləşmiş ifadələri) nəzərə alsaq, təqvim hesablamasının və zaman deyksisinin qarşılıqlı əlaqəsinin digər aspektləri ortaya çıxır. İngilis dilində bu cür zərflərin təfsiri sistematik olaraq (a) təqvim və təqvimsiz hesablama üsulları və (b) həftələr, aylar, illər və ümumi isim vahidləri arasındakı fərqlə müəyyən edilir. Misal üçün:

I'll do it this week /this year /this November. – Mən bunu bu həftə /bu il /bu noyabrda edəcəm.

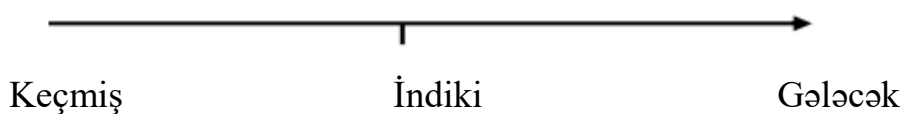
Bu cümlə söyləmə vaxtından yeddi gün ərzində və ya bazar günü (və ya bazar ertəsi) başlayan təqvim vahidi daxilində söylənmə vaxtı da daxil olmaqla nailiyyətə zəmanət vermək məqsədilə qeyri-müəyyəndir. *This year/bu il* dedikdə söyləmə vaxtı da daxil olmaqla təqvim ili (və ya bəzi hallarda nitq zamanı başlayan 365 gün vahidi) başa düşülür, lakin, *this November/bu noyabr* ifadəsi isə növbəti aylıq müddət deməkdir.

Dilçilik. lüğətində "temporal deyksis" termini nitq anına nisbətən vəziyyətin vaxtının istiqamətləndirilməsi mənasını verir. Beləliklə, temporal deyksis nitq aktına dair vaxtın göstəricisidir. Bu halda nitq aktında zaman dəyişir: keçmiş (indiki), indiki (preterit) və gələcək (futurum). Elə bütün bu səbəblərdən zaman kateqoriyası dilçilik və fəlsəfədə əsas mövzu olmuşdur. Bununla belə, nəzəri cəhətdən mübahisəli olaraq qalır. Linqvistik vədəbiyyatda vahid fikirlər qeydə alınmamışdır. Bu o deməkdir ki, zamanın nə olduğu, bir dilin neçə zamanı olduğu və ya zamana yalnız semantika və

pragmatika baxımından, yoxsa sintaksisdə baxılmalı olub-olmaması ilə bağlı fikir birliyi azdır.

"Zaman deyksisi öz komponentlərinin bir hissəsi kimi – keçmişin, bu günün və gələcək zamanın formalarının mövcudluğu faktında-müəyyən istinad nöqtəsi, deyktik mərkəzə istiqamət götürməsinə aşkar edir...". Hal-hazırdakı nitqə bir an daxildir, keçmiş danışma anına qədər vaxt göstərir, gələcək danışmanın anından sonra vaxt ifadə edir. O. Yespersen görə, andakı nitq – "indi", keçmiş – "bu günə qədər" və gələcək – "bu gündən sonra"sözünün referentidir. [13]

Zaman bir düz xətt üzərində keçmişin indiki zamanın solunda, sağında isə gələcəyin müddəti olmayan bir nöqtə kimi təsvir edə bilərik. Tarasova vaxtı “üç bölməli universal anlayış” kimi nəzərdən keçirirlər ki, burada zaman vahidləri dildənkənardır: onlar hər hansı bir xüsusi dilin qrammatikasıdan asılı olmayaraq mövcuddur. Zaman xətti qavrayış kimi konseptuallaşdırılır və onu aşağıdakı kimi zaman vizuallaşdırmaq olar: [22]

Əvvəlki misallarda da göründüyü kimi, məkan anlayışlarının zaman anlayışına çevrilməsi ilə bağlı ümumi bir tendensiya var. Bu, *in* və *on* kimi bəzi məkan ön sözlərinin niyə zaman anlayışına çevrildiyini izah edir. Beləliklə, *in the evening/axşam*, *on time/vaxtında*, *at midnight/gecə yarısı* kimi ifadələrdə *in/on/at* ön sözləri zamanın və ya zaman deyksisinin işarəsidir. İngilis dilində temporal deyksis zaman zərfləri və feil üzərində zaman işarələri ilə ifadə edilir. İngilis dilində feillər, adətən, morfoloji olaraq iki zaman ifadə edir. Onlar indiki və keçmişdir. Gələcəkdə baş verən hadisələrə istinad etmək üçün ingilis dilində modal feillərdən, *will*, *shall* və *be going to* frazasından istifadə edilir.

İngilis dilində keçmiş zaman keçmişdə müəyyən bir zamanda baş vermiş və keçmişdə müəyyən bir zamanda bitmiş hadisələrə işarə edir. Aşağıdakı cümlələr tamamlanmış hadisələrə nümunələr verir.

Məsələn:

Though I was curious to see her, I had no desire to meet her- but I did. - Mən onu görmək üçün maraqlansam da, onunla görüşmək istəmirdim – amma, etdim.

His voice faded off and Tom glanced impatiently around the garage. – Onun səsi tədricən zəiflədi və Tom səbirsizlənərək qarağa baxdı.

Then I heard footsteps on a stairs and in a moment the thick figure of a woman blocked out the light from the office door. – Sonra pilləkəndə ayaq səslərini eşitdim və bir anda böyük bir qadın fiquru ofis qapısının işığını kəsdi. [47, s. 28]

İngilis dilində indiki zaman bir az daha mürəkkəbdir. Onun istifadələrindən biri danışığından dərhal sonra başa çatan bir müddətin qeyd edilməsidir. Aşağıdakı cümlədə hadisə nitqdən dərhal sonra başa çatır.

Məsələn:

Here is another thing I always carry. – Həmişə daşıdığım başqa bir şey daha. [47, s. 72]

İndiki zamanın başqa bir istifadəsi müntəzəm olaraq baş verən hadisələrin ifadəsidir.

Məsələn:

How do you get to West village? – Qərbi kəndinə necə çatmaq olar?

He reads deep books with long words in them. – O, içində uzun sözlər olan dərin məzmunlu kitabları oxuyur. [47, s. 16]

İngilis dilində indiki zamanın bu fərqli dəyişiklikləri olduğuna görə, Quirk də daxil olmaqla müxtəlif qrammatiklər ingilis dilində semantik olaraq keçmiş zaman və qeyri-keçmiş zaman olduğunu və indiki zamanın olmadığını iddia edirlər.

İngilis dilində zaman anlayışına tam aydın uyğun olan gələcək zaman yoxdur. Başqa sözlə, gələcək zaman ingilis dilində morfoloji olaraq təmsil olunmur. İngilis dilində gələcək zaman indiki danışığı anına nisbətən gələcək vaxtı ifadə edir. Mövcud ola biləcək vəziyyətlərə və zamanla baş verə biləcək hadisələrə aiddir. Bu səbəbdən zaman deyksisi ilə sıx bağlılığı öz əksini tapmır.

Yule şərh edir ki, "məkan deyksisi bir zamana işarə etmək üçün istifadə olunur". [77, s. 12] Həmçinin iddia edir ki, temporal deyksis ifadənin yarandığı vaxta əsasən

şifrələnməsi ilə əlaqədardır, yəni zaman deytikasını düzgün şərh etmək üçün, kommunikativ aktın baş verdiyi zamanla bağlı düşünmək lazımdır. Ümumilikdə, Yule qeyd edir ki, temporal deyksisdəki “dünən” və “bu gün” zaman zərfləri “now” və “then” sözlərinin istifadəsi ilə sıx bağlıdır. Belə ki, aşağıdakı sadə nümunədən də bunu anlamaq mümkün olacaq ki, “dünən” və “bu gün” zaman zərflərinin indiki və keçmiş zaman ifadə etməsini “now” və “then” zaman zərfləri də bildirə bilər:

I live here now. – Mən indi burada yaşayıram.

I lived there then. – Mən onda orada yaşayırdım.

Bu bölmədə birbaşa şəxs, məkan və zaman əlaqəli olan bəzi deyksis subtipləri müzakirə olunur və əsas deytik xüsusiyyətləri gün üzünə çıxarılır. Linqvistikada müxtəlif amillərdən, funksiyalardan və parametrlərdən asılı olaraq deyksis növləri spektrinin genişlənməsi müşahidə olunur. Deyksisin yeni tiplərinin bir çoxu öz – özlüyündə deyksisin ənənəvi triosunu – şəxs, məkan və zaman kateqoriyalarını tamamlayan və ya üst-üstə düşən komponentlərdir. Aşağıda müzakirə olunacaq sosial və diskurs deyksis tiplərinin əhəmiyyətini də vurğulamaq mütləqdir. Deyksis mahiyyətə mətnlərin şəxsiyyətlərarası ölçülməsinin gedişatında bir mövqe oynayır, çünki o, diskurs iştirakçıları arasında ortaq kontekst qurur; onların deytik subyekt daxilində mövcudluğunu şərtləndirir. Deyksis sosial növünün izahına gəldikdə isə, şəxs əvəzliliklərindən tutmuş nitqə qədər ünsiyyət vəziyyətində iştirakçı rolunun (danışan, dinləyici və bir çox başqaları) qurulması üzvlər arasında əlaqə və sosial kontekstin funksiyaları vasitəsilə əhəmiyyətli dərəcədə formalaşır. Bu səbəbdən də, Fillmor və Lyons kimi bəzi müasir dilçilərə görə deyksisin öyrənməyə dəyər daha iki növü var. [65, s. 34]

- Diskurs deyksisi
- Sosial deyksis

Deytik elementlər güclü ünsiyyət roluna malikdir və diskursda göndəricinin pragmatik niyyətlərinin həyata keçirilməsi vasitəsi kimi mühüm rol oynayır. [30] Ənənəvi olaraq deyksis danışıda geriye və ya irəliyə istinad edən sözlər üçün istifadə olunur (müvafiq olaraq digər terminlərlə: anafora və katafora). Məsələn:

“this/bu” söhbətin qarşıdan gələn hissəsinə aiddir:

This is an unusual party. - Bu qeyri-adi bir yığıncaqdır. [47, s. 55]

“It sounded like this: whoosh”. - “Belə səsləndi: vay”.

“that/bu” söhbətin əvvəlki hissəsinə aiddir:

That was comprehensible. - Bu başa düşülən idi. [47, s. 44]

‘You are wrong’. That’s exactly what she said. ” - “Səhv edirsən”. Onun dediyi məhz budur”.

Aşağıdakı ifadələr diskurs deyksisində aktiv istifadəyə yararlıdır:

earlier/əvvəllər, later/daha sonra, the preceding x.../əvvəlki x..., in the following paragraphs/sonrakı abzaslarda, in the following weeks/sonrakı həftələrdə, during next month/növbəti ay ərzində, in the next chapter/növbəti fəsildə və s.

Filmorun təbiri ilə desək, diskurs deyksisi davam edən diskursun hansısa hissəsinə və ya aspektinə təsir göstərən leksik və qrammatik elementlərin seçimini araşdırır. Başqa sözlə, diskurs deyksisi şifahi və ya yazılı mətn vasitəsilə oxucuya və ya dinləyiciyə işarə edən bütün ifadələrə aiddir. Diskurs və mətn deyksisi terminləri sinonimlik və mətnin hissələri ilə bağlılıq təşkil edirlər. [6] Diskurs deyksisi həm də mətn deyksisi adlanır.

Diskurs deyksisi çox asanlıqla anafora ilə qarışdırıla bilər; anafora əvvəllər qeyd olunan bir şeyə istinad etmək üçün istifadə olunur. Nümunə əsasında fikrimizi daha aydın izah edək: [20]

One of the girls in yellow was playing the piano..... She had drunk a quantity of champagne.... - Sarı paltarlı qızlardan biri pianoda ifa edirdi..... O, bir miqdar şampan içmişdi....[47, s. 56]

Və ya:

Take a look at this book. This is the best book I have read in a long time. - Bu kitabı nəzər salın. Bu, uzun müddətdir oxuduğum ən yaxşı kitabdır.

Yuxarıdakı nümunələr anaforaya aiddir və göründüyü üzrə, deyktik mənə daşıyan sözlərin istifadəsi üçün daha əvvəldən o obyekt, hadisə, subyekt haqqında fikir bildirmək mütləqdir.

Lakin Layonsun fikrincə, müəyyən ifadələr eyni zamanda həm deiktik, həm də anaforik ola bilər. Məsələn: [65, s. 34]

I live at West Egg. – Really? I like it there. (here) – Mən West Egg-də yaşayıram. – Doğrudan mı? Ora xoşuma gəlir. (Bura)

There/ora və *here/bura* anaforik ifadələrdir, çünki onlar əvvəllər qeyd olunan bir referentə, West Egg-ə istinad edirlər. Bununla belə, onlar deyiktikdirlər, çünki burada və ya orada sözlərinin işlənməsi natiqin cari yerini göstərir.

İki ehtimalı ayırd etmək üçün ifadənin nəyə istinad etdiyini müəyyən etməyə diqqətli yanaşmalıyıq. Əgər o, əvvəlki referentə istinad edirsə, anaforik olmalıdır, nitqdə artıq qeyd olunur və diskurs hissəsinə istinad etdikdə o, diskurs deyksisidir.

Diskurs deyksisi müxtəlif ifadə vasitələri ilə həyata keçirilə bilər. İngilis dilində həqiqi diskurs deyksisi kimi təhlil oluna bilən bir neçə linqvistik termin var (bir neçəsi yuxarıda sadalanıb); lakin daha tez-tez diskurs deyksisi digər konseptual sahələrdən ifadələri cəlb.[34] Məsələn, zaman deyktik ifadələri kimi adətən istifadə olunan “last/sonuncu” və “next/növbəti” kimi zərflər davam edən diskursda linqvistik elementlərə istinadla istifadə oluna bilər. Mətnin istər yazılı, istərsə də şifahi həyata keçirilməsində məkan və zaman anlayışları ilə sıx bağlıdır. Xüsusilə, şifahi şəkildə hazırlanan mətn həm danışan, həm də qəbul edən üçün zaman bildirən elementlər vasitəsilə açılır. [39] Yazılı formada isə onun həm zaman, həm də məkan aspektləri qabarıq görünür: danışanın yazı fəaliyyəti və müraciətin oxu fəaliyyəti də zamanla üzə çıxır. Buna görə də diskurs deyksisi, əsasən, aşağıdakı nümunələrdə olduğu kimi məkan və ya zaman deyksisini kodlaşdırmanın bir hissəsi kimi istifadə olunan terminlərlə əlaqələndirilir:

I bet you haven't heard this story. - Əminəm ki, siz bu hekayəni eşitməmişsiniz.

That was the funniest story I've ever heard. Listen to this joke. - Bu, indiyə qədər eşitdiyim ən gülməli hekayə idi. Bu zarafata qulaq asın.

Maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, diskurs deyksisini ifadə etmək üçün məkan bildirən deyktik terminlərdən istifadə ilə bağlı proksimal-distal fərq mətnin açılması ilə əlaqədar olaraq temporal status alır.

Mətn və ya diskurs deyksisi ilə sosial deyksis arasındakı əlaqə xüsusilə diqqəti cəlb edir. Ç.Fillmorun fikrincə, sosial deyksis cümlələrin nitq aktının baş verdiyi sosial vəziyyətin müəyyən reallıqlarını əks etdirən və ya müəyyən edəncəhətinə aiddir. S.Levinson daha sonra bu əlaqəni pragmatik nöqteyi-nəzərdən müzakirə edir [63, s. 56] O hesab edir ki, sosial deyksis nitq hadisəsinin iştirakçılarının (o cümlədən, ətrafdakıların) sosial kimliklərinə və ya onlar arasındakı münasibətlərə və ya bir-biri ilə münasibətlərinə söykənmiş dil strukturunun aspektləridir. Sosial deyksisdə deyktik rolunu əsasən müraciət oynayır. Sosial deyktik funksiyasını 1-ci və 2-ci şəxslə bağlı elementlər daşıyır və bunlar da söyləmin konkret hansı məkanda yerləşməsindən asılı olmayan elementlərdir. Beləliklə, zaman və yer kimi məlumatlardan daha çox insanlar arasındakı əlaqə səviyyəsinə istinad edir. Məlumdur ki, insanın sosial statusunu xarakterizə edən ən mühüm vasitə söhbətdir. Danışığın davamlı olması söhbətin xarakterinə də təsir edir.

Sosial deyxisin iki əsas növü vardır:

- mütləq sosial deyxis
- əlaqəli sosial deyxis. [62, s. 207]

Mütləq sosial deyksis nitq aktının iştirakçılarının prototip halını, kralın nitqi və ya ona ünvanlanan nitqi əhatə edir. Belə ifadələr daha çox monarxiya olan ölkələrdə və ya ironik məzmununda istifadə olunur. Məsələn, (*your majesty/əlahəzrət, your highness/əlahəzrət, my lord/ ağam, ...və s.*).

Əlaqəli sosial deyksis daha genişdir, belə ki, onu honorifiklərlə ifadə etmək olar. Honorifiklər iştirakçıların faktiki statusunu göstərmək üçün xüsusi leksemlərin istifadəsini nəzərdə tutur. Buraya aşağıdakılar daxildir: [23]

a) Natiq və referent: Bu forma natiqin referentə hörmət göstərmək üçün istifadə etdiyi formaları əhatə edir. Bu növ deyksis natiqə qeyri-rəsmi və rahat şəkildə müraciət etmək üçün istifadə edilən latın sözləri "*tu*" (ikinci şəxsin tək forması) və daha rəsmi və ya nəzakətli şəkildə istifadə olunan "*vos*" (ikinci şəxsin cəm forması) sözlərini əhatə edir. Bir formanın seçimi, şübhəsiz ki, natiqin ünvan sahibi ilə münasibətinə dair fikirlərini (birbaşa deyilmir) izah edəcəkdir. Bu, fərdlərin adətən olduğu sosial

kontekstlərdə natiqin sosial statusu ilə ünvan sahibinin arasında fərqləri qeyd edir. Daha yüksək, böyük və daha güclü natiq 'tu' versiyasını daha aşağı, daha gənc və daha az güclü olan referentinə ünvanlanmağa meyilli olacaq və bunun müqabilində 'vous' forması ilə ona müraciət ediləcək. Sosial dəyişiklik baş verəndə, məsələn, müasir İspaniyada gənc iş qadını (daha yüksək iqtisadi statusu olan biri) özündən yaşlı xadimə xanımla (aşağı iqtisadi statusu olan) danışır, onlar bir-birinə necə müraciət edirlər? Cəmiyyətin daşlaşmış qaydalarına əsasən, yaş fərqi iqtisadi fərqdən daha güclü olaraq qalır və yaşlı qadın “tu”dan, gənc qadın isə “Usted”dən istifadə edir. İspan dilindəki versiya (“Usted”) tarixən nə birinci şəxsə (natiq), nə də ya ikinci şəxsə (ünvan sahibi) istinad etmək üçün istifadə edilən forma olub. Lakin üçüncü şəxsə (başqaları) üçün işlənilib. Deytik mənada üçüncü şəxs əsas qarşılıqlı əlaqənin birbaşa iştirakçısı deyil. Bu cür sosial deyxisi T/V forması da adlandırırlar. [77, s. 11]

b) Natiq və ünvan sahibi: danışanların ünvan sahiblərinə fərqi göstərmək üçün istifadə etdiyi formalardır.

c) Danışan və müşahidəçi: danışanın ətrafdakılara, dinləyicilərə və ya dinləyicilərə hörmət göstərmək üçün istifadə etdiyi formalardır. Bu tipə misal kimi qaynana, qaynata və s. kimi sözləri demək olar.

d) Natiq və ətraf: bu, danışan və ya (digər iştirakçılar) və nitq mühiti arasındakı münasibətdən bəhs edir. Məsələn, “Prezident” ifadəsinin mənası onun danışıldığı ölkə ilə müəyyən edilə bilər. Dünyada çoxlu prezidentlər olduğundan, spikerin mənsubiyyəti prezidentin kimliyini müəyyən etməyə imkan verən əlavə məlumat ötürür.

Sosial deyxislər cəmiyyətdə müraciət formalarını fərqləndirmək üçün işlədilən deyxislərdir. Sosial deyxis iştirakçılar arasında, ilk növbədə, danışan və ünvanlanan şəxs arasında sosial fərqlərin kodlaşdırılması ilə bağlıdır. Marmaridou iddia edir ki, sosial deyxis şəxs deyxisi ilə sıx bağlıdır və bu şəxs deyxis müstəqil şəkildə öyrənilə bilməz.

Deytik kateqoriyaların ənənəvi təsnifatı mühüm semantik fərqləri vurğulasa da, onların praqmatik istifadəsindəki fərqlərə məhəl qoymur. [14] Müxtəlif deytik ifadələri onların kommunikativ funksiyası baxımından nəzərdən keçirsək, onları iki

əsas növə bölmək olar: İştirakçı deyksisi və obyekt deyksisi. İştirakçı deyksiis nitq iştirakçıları ilə bağlı deyktik hadisələrə aiddir, obyekt deyksisi isə situasiya və ya diskurs kontekstinin elementlərinə istinad əlaqəsini ehtiva edən deyktik hadisələrə aiddir. İki növ deyksis müxtəlif kommunikativ funksiyaları yerinə yetirir və müxtəlif ifadə növləri ilə kodlaşdırılır. Belə ki, yuxarıda haqlarında ətraflı danışılan deyksisin 5 kateqoriyasını qruplaşdırmalı olsaq, iştirakçı deyksisinə əsas obyektinin danışığ aktının iştirakçılarının olduğunu nəzərə alaraq *şəxs və sosial deyksisi* aid edirik; obyekt deyksisinə isə müxtəlif istinad nöqtələri üzərində deyktik mənə yarada bilən *zaman, məkan və diskurs deyksisini* aid edirik. Sonda isə deyksisin ingilis dilində ifadə imkanlarını, bölgülərini və sıxılıqla işlənən elementlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

Bölgü	Proksimal	Distal
Obyekt	<i>This/bu</i>	<i>That/o</i>
Yer	<i>Here/bura</i>	<i>There/orada</i>
Şəxs	<i>I/mən</i>	<i>You/sən/siz</i>
Vaxt	<i>Now/indi</i>	<i>Then/sonra</i>
Gün	<i>Today/bu gün</i>	<i>Yesterday/tomorrow/ dünən/sabah</i>
Zaman	<i>Present/ indiki</i>	<i>Past-Future/Keçmiş- Gələcək</i>

2.2. Dil sistemində deyktik kateqoriyaların ekstra-lingvistik xüsusiyyətləri

İnsanlar ünsiyyət qurduqda baş verənlərin çoxu sadəcə olaraq məlumatların ötürülməsi ilə əlaqəli deyil. Semantikanın mənanı necə təsvir etməsi ilə bağlı problemlərdən biri, ortaya çıxan hər şeyin lingvistik məzmunundan kənara çıxmasıdır. Sosial və emosional mənə semantika ilə əhatə olunmur (semantika daha çox

konvensional / konseptual mənaya fokuslanır), amma, praktik olaraq istənilən real kommunikativ vəziyyət - söhbət edənlər və onların sosial münasibətləri haqqında nəyisə ifadə etmək üçün istifadə olunan saysız nişanlardan, işarələrdən ibarətdir. Nümunəyə əsasən baxsaq:

“We will not stop in our way towards Europe”. – “Biz Avropaya gedən yolda dayanmayacağıq.”

Burada, Avropa sözü hansısa qitə məzmununda yox, Avropa İttifaqı mənasında nəzərdə tutulur. Yəni, söz siyasi mahiyyətdə özünü göstərir, məkan-lokasiya olaraq deyil. Şərh edərkən danışanın xüsusi sözlərdən istifadə edərək hansı mənaları ifadə etmək istədiyi çox zaman dinləyicinin fikirlərindən və ya məsələ haqqında fərziyyələrindən, ya da, bütövlükdə, kontekst kimi amillərindən asılıdır. Praqmatikada iki növ kontekst ayırd edilir: *lingvistik kontekst və fiziki kontekst*. Lingvistik kontekst-eyni ifadədə və ya cümlədə nəzərdən keçirilən leksik elementi əhatə edən bir sıra sözlər kompleksidir. Fiziki kontekst - deyilən sözün məkanı, onun işləndiyi situasiya, eləcə də, istifadə edildiyi zaman sözləri xüsusilə anlamağa kömək edir. *Burada və orada, indi və sonra, dünən, bu gün və ya sabah* kimi sözlər, eləcə də, *mən, sən, o, sizin, onların* kimi əvəzliliklər fiziki kontesktədən xəbərsiz olan danışan və ya dinləyən üçün qeyri-müəyyən ola bilər.

Şifahi ünsiyyətdə lingvistik və ekstralingvistik xüsusiyyətlərə qədər bir çox ifadə vasitələrindən istifadə olunur. Lakin, bu, təbii dildir, onun strukturunun bütün səviyyələri (fonologiya, morfologiya, leksikologiya və sintaksis) diskursların kommunikativ funksiyalarına uyğun olaraq müxtəlif kontekstlərdə istifadə edilməsi üçün geniş imkanlar təklif edir. Beləliklə, dilin ifadə vasitələri, hansılar ki, sisteməlik olaraq eyniləşdirilir və lingvistik stilistika tərəfindən təsnif edirlər, stilistik variativliyin əsasını təşkil edirlər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, alternativ kommunikasiya funksiyalarını yerinə yetirən dil variasiyaları üslub baxımından daha müvafiq sayılır. Birləşmədə onlar dilin istifadəçiləri üçün fərqləndirici nişan yaradırlar, hansına ki, onların fizioloji xüsusiyyətləri (sima, göynüş) ilə birlikdə insanlar şəxsiyyət kimi tanınırlar (məsələn, “səs faktoru” telefonla zəng edənin tanınması üçün vacib əlamət kimi xidmət edir). Bundan əlavə, aksent (yəni, tələffüzün xüsusi üsulu, konkret

insanın, qrupun və ya yerin nitqinə xas olan vurğu və intonasiyanın xarakteri) insanın müəyyən regiona (məsələn, cənub aksentinə), sosial sinfə (məsələn, kokniyə) mənsubluğunu və ya dil daşıyıcısı və ya əcnəbi olub-olmamasını müəyyən edir (məsələn, aksentlə danışmaq) (9.3).

Daha sonra biz koqnitiv qabiliyyət kimi başa düşülən ünsiyyət ilə şəxsin öz kommunikativ niyyətlərini partnyora aşkar etmək və onunla paylaşmaq üçün istifadə edə biləcəyi səthi ifadə vasitələri arasında bir qədər fərq çəkirik. Biz, xüsusilə, iki fərqli komponentləri olan bilik növlərinə, yəni linqvistik və ekstralingvistik (yəni, jestlə, terminin geniş qəbulu ilə) xüsusiyyətlərə diqqət yetiririk.

Ekstralingvistika psixolingvistikanın bir hissəsidir. “The Free Dictionary” bir danışmaq aktını və ya tələffüzü başa düşmək üçün lazımlı ümumi bilik kimi müəyyən edir. Ekstralingvistik vəziyyət və ya faktorlar dedikdə nəyin nəzərdə tutulduğunu izah etməyə çalışmaq təbii ki, zəruridir. Bu, linqvistik mənaya işarə etmək imkanından kənarda qalan amillərin məcmusudur. Təhlil göstərir ki, istənilən ekstralingvistik vəziyyəti üç komponentlə, yəni məqsəd, iştirakçılar, şəraitlə müəyyən etmək olar. Bu komponentlər situasiyanı qarşılıqlı əlaqənin (ünsiyyətin) baş verdiyi kontekst kimi fərqləndirir. Eyni zamanda, ekstralingvistik vəziyyət dil sahəsindən kənarda bir dil vəziyyətidir, lakin hələ də dil sisteminin öyrənilməsinin bir hissəsi kimi özünü göstərir, çünki ekstralingvistik komponentlər danışığın fərdi xüsusiyyətləridir: nitq fasilələri, gülüş, öskürək, nəfəslər, ağlama, kəkələmək və s. Xarici dil öyrənən tələbə çox vaxt situasiyaları öz mədəniyyətində olduğu kimi şərh etməyə davam edəcək, nəticədə intonasiya strukturunun yanlış mənə ilə yersiz istifadəsi ola bilər. Məsələn, Ukraynada məzuniyyət “*допобачення*” həm neytral səslənən enən-qalxan, həm də aşağı-enən tonlarla tələffüz oluna bilər, ingilis dilində isə *Good-bye!* Aşağı-enən ton ilə tələffüz kifayət qədər kobud səslənir, yüksələn ton isə onu neytral edir. İnsan cinsindəki ekstralingvistik ünsiyyət jestlər, ritmlər, intonasiya və s. kimi bir çox hərəkətləri əhatə edir; burada diqqətimiz, əsasən, jestlərə yönələcəkdir.

Jestlər danışanlar tərəfindən göndərilən mesajları kodlaşdırarkən çox təsirli hesab olunur. Nəticə etibarlı ilə jestlər və sözlər nitqdə eyni vaxtda birləşdirildikdə bu, şifahi ünsiyyətdə həmsöhbətlər arasında ünsiyyəti daha praktik və diqqətli edəcək .

Nitqdə jestlərlə birləşən vahidlərdən biri deysisdir. Deysis mental niyyətlərin, eləcə də sosial qarşılıqlı əlaqənin koordinasiyasında xüsusi bir funksiyanı öz üzərinə götürür: Bu, danışanın istifadə etdiyi sözlər, jestlər və digər direktiv ipucularla ünvanlananın diqqətini cəmlədiyi kommunikativ və koqnitiv prosedur kimi başa düşülə bilər; bu müxtəlif ifadə vasitələri ümumi əsas kimi ekstralingvistik kontekst yaradır.

Searle qeyd edir ki, deysis, adətən, işarə ifadə edən jestlər ilə təzahür edir, lakin yönləndirilmiş baxış və ya baş yelləmək kimi bəzi formaları da buraya aid etməklə fikrini müzakirəyə açıq qoyur. [56] Levinson qeyd edir ki, deysis formalarına “kontekstual dəstək olmadan istinad əldə etmək üçün semantik cəhətdən qeyri-kafi olan” ifadələr daxildir. Levinson, həmçinin bildirir ki, dil elementi deysis kimi müəyyən edildikdə, yuxarıdakı fəsildə bəhs edildiyi kimi, danışanlar simvolik və jestural deysisinin arasında fərq qoya bilər. Bunların hər ikisi ekstralingvistik elementləri özündə əks etdirərək deysisin işlənmə formalarını göz önünə sərir.

Son illərdə deysis və işarə etməklə ilə bağlı çoxlu nəşrlərə baxmayaraq, dil və multimodal ifadələrdə jest və deysisin multimodal əməkdaşlığı lingvistik pragmatika və semantikada, eləcə də jestika tədqiqatlarında hələ də az öyrənilmiş sahədir.

Jest ünvanlananın diqqətini ifadənin görünən kontekstinə yönəltməyin vacib yollarından biri olduğundan, deysisdə mərkəzi rola malikdir (Bühler 1990; Levinson 2004). Şifahi ünsiyyətin bəzi hadisələri məcburi olaraq onları müşayiət etmək üçün direktiv işarə jestini tələb edir (Bühler 1990: 107). Məsələn:

“I mean this book, not that one!” – “Mən bu kitabı nəzərdə tutdum, onu yox!”

Burada, əl hərəkəti ilə işarə edilmənin labüdlüyü görünür. Jestika tədqiqatları çərçivəsində bu direktiv funksiyanı həyata keçirə biləcək müxtəlif artikulyatorlara diqqət yetirmək üçün bir neçə araşdırma aparılmışdır, məsələn, dodaqlarla işarə etmək, burunla və əlbəttə ki, müxtəlif növ əl hərəkətləri ilə. Bühler iddia edir ki, “belə bələdçilər olmasaydı, hər bir deysis söz müəyyən mənada təsadüfi həyata keçəcəkdi; belə halda, o, bizim üçün bir adi məkandan - “həndəsi yerdən” başqa heç nə göstərməzdi, lakin, bu, bizim orada bir məna tapmağımız üçün kifayət deyil”. [74]

Hugots hesab edir ki, göz kontaktı üzbəüz qarşılıqlı əlaqədə vacib amillərdən biridir; biz başqalarının davranışını və görünüşünü öyrənmək üçün gözlərimizdən

istifadə edirik. İnsanlar qarşılıqlı əlaqə zamanı göz kontaktından istifadə edir və onlar aralıq bir-birlərinə baxırlar. Bailly, həmçinin, qeyd edir ki, "göz baxışı üzbəüz qarşılıqlı əlaqənin vacib komponentidir, çünki gözlər vizual səhnədə çox xüsusi bir stimuldur. Baxış və göz teması sosial fəaliyyətin və nitqin mənimsənilməsinin inkişafı üçün mühüm elementlərdir".

Rauh, həmçinin, Searle "ekstralingvistik deyksi" və Lyons "deyksi öz saflığında" kimi başlıqlar da istifadə edirlər. Ekstralingvistik deyksi lingvistik deyksiləri müşayiət edən vizual və akustik jestləri əhatə edir: məsələn, xəritədə bir yeri barmaqla göstərmək, "*Where are we?/ Biz haradayıq?*" sualına cavab vermək. [68, s. 78] Bununla belə, Rauh etiraf edir ki, ekstralingvistik deyksi (vizual və akustik jestlər) yalnız tamamlayıcı vəzifəni yerinə yetirir, çünki məna lingvistik ifadə ilə əvvəlcədən çeşidlənir [68, s. 44]

Bununla belə, yuxarıda qeyd olunanlarla əlaqədar olaraq, mətn təhlilində emosional deyksi və ekstralingvistik deyksi nəzərə alınmayacaq, çünki hüquqi diskursun çoxlu emosionallıq nümunələri verəcəyi güman edilmir və ekstralingvistik deyksinin yazılı sənədlərə daxil etməyin mümkün olmadığı əsasları ilə istifadə edilmir.[12]

Ekstralingvistik amilləri təhlil edərək yuxarıda qeyd olunanlara daha bir neçəsini əlavə etməliyik. Bunlar: danışanın fərdiliyi, müvəqqəti mənşəyi, sosial mənşəyi, başa düşülmə diapazonu, danışanın cinsi və yaşı və s. olaraq dəyişir. Deyksinin sadalanan 5 kateqoriyasının hamısında ekstralingvistik xüsusiyyətlər öz əksini tapır. Məzmun, situasiyadan asılı olaraq ekstralingvistik xüsusiyyətlərin öz məna çərçivəsindən uzaqlaşmış, yaxınlaşması da mümkün hallar içərisindədir. Ümumilikdə, sosial deyksidə müxtəlif ictimai vəziyyətlərdə jest-mimika və bədən hərəkətlərinin aktual istifadəsi, zaman deyksində zaman ifadə edən elementlərin lingvistik sözlər olmadan ünvan sahibinə çatdırılması, şəxs deyksində deyksinin ilkin mənasına uyğun gələn "pointing" – "göstərmə" üsulu ilə niyyətdə olan mənanın ötürülməsi, məkan deyksində xəyali və abstrakt məzmunları ifadə etmək üçün olan təsvirlərin çatdırılması deyksi ekstralingvistik cəhətdən əhəmiyyətini ortaya çıxarır.

NƏTİCƏ

Bütün bu araşdırmalar bir daha sübut edir ki, deyksis istənilən dünya dillərində, həmçinin ingilis dilində cümlənin formalaşması prosesində istifadə olunan əsas kateqoriyalardan biridir. Deyksis anlayışı həmişə müzakirə obyektinə olmuşdur. Tədqiqatın yekununda bu nəticələr əldə edilmişdir:

1. Deyksis-praqmatika sahəsinə aid olan linqvistik anlayışdır. Dilçiliyin alt sahəsi olan praqmatika insanların konkret nitq situasiyasında nitq aktını necə dərk etdiyini və istehsal etdiyini öyrənir. İstehsal qabiliyyəti və bu hərəkətləri başa düşmək kontekstin xüsusi biliklərini tələb edir.
2. Dilin deyktik oriyentasiyası çoxsəviyyəli sistemdir. Deyksisi özünün vahid sinfinə malik olan işarənin mürəkkəb sistemi kimi təsəvvür etmək olar və bunların içərisində daha çox işlənən dil vahidləri işarə, şəxs əvəzliliklərinin və zaman, yer zərflərinə payına düşür. Lakin, deyktik məzmunu malik fikirlər sonsuz olduğundan buraya müxtəlif dil formalarını da aid etmək olar. Belə ki, əvəzlilik və zərflərlə yanaşı, feillər, sifətlər, sözlülər və sözlülü birləşmələr, isimlər də deyktik xarakter daşıya bilərlər.
3. Deyksisin işlənmə tezliyi və aktuallığı kontekst ilə ölçülür. Yəni, danışmaq aktında kontekst yaranıbsa, orada deyksisin mütləq iştirakı özünü göstərəcəkdir. Söhbətin iştirakçıları müəyyən informativ və işarəedici məzmunundan kənar dialoq qura bilməzlər.
4. İngilis dili öyrənənlər, başqaları ilə birlikdə olduqda, mesaj göndərmək və mənanı aydınlaşdırmaq üçün təsadüfən deyksisdən istifadə edirlər. Bu da deyksisə kommunikativ xüsusiyyət yükləyir.
5. Deyksisin əsas xüsusiyyətləri onun şəxsə, məkana və zamana işarə etmək imkanının olması ilə ölçülür. Bu xüsusiyyətlər əsasında deyksisin ənənəvi üçlüyü hesab edilən şəxs, məkan və zaman deyksisi yaranmışdır.
6. Deyksisin kateqoriyaları içərisində geniş imkanlarına əsasən şəxs deyksisi xüsusilə diqqət cəlb edir. Şəxs deyksisini danışmaq aktında iştirakçıların rolunun kodlaşdırılması ilə əlaqəli kimi təsvir etmək olar. Şəxs əvəzlilikləri bu deyksis

növünün ən bariz təzahürləridir ki, bunlar da ümumiyyətlə birinci, ikinci və üçüncü şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunur.

7. Məkan deyksisi ingilis dilində iki əsas ifadə elementlərindən istifadə edərək yaradılır: işarə əvəzlilikləri və yer məzmunu ifadə edən zərflər.
8. Zaman deyksisi ingilis dilinin söz bazasında müxtəlif cür yaranır. Zaman deyiktik komponentinə təkcə zaman zərflərində deyil, həmçinin digər nitq hissələrində, yəni sifət, isim və feillərdə də rast gəlinir. Lakin onların deyiktiklik təbiəti müxtəlifdir. İngilis dilində əsas deyktik mənanı, əlbəttə ki, zərflər daşıyır.
9. Diskurs deyksisi informasiyanın yerləşdirilməsində, toplanmasında əsas rol oynayır. Deyksisin mətndə tədqiqi nəticəsi olaraq deyktik yerdəyişmə nəzəriyyəsi yaranmışdır. Deyksis mətnə mühüm rol oynayır.
10. Sosial deyksis adətən nəzakət kateqoriyasının deyktik formaları kimi nəzərdə tutulur ki, bunlar da şəxs deyksisi ilə səsleşirlər. Çünki sosial və şəxs deyksislərinin hər ikisi şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunur. Onlar sosial amillərə, mədəni dəyərlərə, mənsubluq əks etdirən görüşlərə əsaslanaraq yaranırlar.
11. Deyksisin verbal ünsiyyətdə aktual istifadəsinin şahidi olduğumuz beş növünün daha kompakt bir kateqoriya adı altında cəmləmək mümkündür. Belə ki, iştirakçı və obyekt yönümlü deyksis deyərək deyksisin bütün növlərini iki bölgə əsasında əhatə etmək olar.
12. Deyksis linqvistikada dil sisteminin verbal ünsiyyətinə əsaslanaraq tədqiq edilsə də, deyksisi ekstralingvistik elementlərsiz təsəvvür etmək olmaz. Belə ki, danışığ aktının rəngarəngliyi və informativ məzmunu deyksisin ifadə vasitələri kimi özünü göstərən əvəzlilik, zərflərin yerində işlənməsi ilə yanaşı bədən hərəkətlərinin, jestural komponentlərin də başa düşülməsi, izahı və işlənməsi ilə sıx bağlıdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abdullayeva İ.Ə., Müasir ingilis və azərbaycan dillərində müraciət bildirən sözlərin praqmatik xüsusiyyətləri. Bakı, 2012, səh 7.
2. Hüseynova E. A., İngilis dilində qayıdış əvəzliliklərinin praqmatikası. Naxçıvan, 2021, səh 12-13.
3. Xanbutayeva L.M., Danışığ aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri. Bakı, 2018, 5-6 səh.
4. İsgəndərova S.H., “Now, then, here, there, moreover və furthermore” zərflərinin funksional-praqmatik xüsusiyyətləri. Bakı, 2010, səh 8.
5. Mahmudova Ş.A., İngilis dilində deyksisin ifadə vasitələri. Bakı, 2018 , səh 11.
6. Məmmədov A.Y., Diskurs tədqiqi. BDU, Bakı, 2016, 40-41 səh.

Rus dilində

7. Белозерова Л. В. Средство категорий дейксиса, метафоры и оценки: на материале английских пространственных прилагательных: Автореф. дис... канд. филол. наук. СПб., 2007, с. 69.
8. Бондаренко О. Г. Функционально-семантическое поле дейксиса в современноманглийском языке [Текст]: дис. ... канд. филол. наук. Ростов-на-Дону, 1998, с.98.
9. Бондарко А.В. Грамматическое значение и смысл. Л.: Наука, 1971, с.28-71.
10. Виноградов Виктор Алексеевич. 1990. Дейксис. В: Лингвистический энциклопедический словарь. Гл. ред. В.Н. Ярцева. Москва: Советская энциклопедия. С. 128.
11. Гак В.Г. Валентность / В.Г.Гак. // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990, с. 128.

12. Графова Т.А.Смысловая структура эмотивных предикатов//
Человеческий фактор в языке: языковые механизмы экспрессивности. М.:
Наука, 1991, с.94.
13. Есперсен О. Философия грамматики. М.: Издательство иностранной
литературы, 1958, с. 98
14. Керлина А.А, Кузнец М.Д. Стилистика Английского языка. Пособие
студентов пед инс. Л.: Государст.учебно-педагогического изд-во, 1960,
с.98.
15. Кобрина, Н.А. Теоретическая грамматика современного английского
языка. М.: Высшая школа, 2007, с.102.
16. Корнева. В.В. О ВАЛЕНТНОСТИ ИСПАНСКИХ ДЕЙКТИЧЕСКИХ
НАРЕЧИЙ, Серия “Лингвистика и межкультурная коммуникация”, 2005,
№ 1. с 35.
17. Лингвистический энциклопедический словарь. Гл. ред. В.Н.Ярцева. М.:
Большая Российская энциклопедия, 2002, с. 92
18. Макаров М.А. Теория дейксиса. М.: Просвещение, 1994, с.89.
19. Макаров М. Л. Основы теории дискурса. М. , 2003. Библиогр. : С. 247-273.
с 136.
20. Олешков М. Ю. Дейксис в институциональном дискурсе // Актуальные
проблемы общего и регионального языкознания. Материалы
Всероссийской научной конференции с международным участием 28
октября 2008 года, Уфа, 2008, с. 73-77.
21. Пирс Ч.С. Критика и семиотика. Новосибирск: Итея, 2001, с.103.
22. Тарасова Е. В. Время и темпоральность. Харьков, 1992, с. 50.
23. Шаховский В.И., Жура В.В. Дейксис в сфере эмоциональной речевой
деятельности // Вопросы языкознания, 2002, №5, с. 56.

İngilis dilində

24. Abdulameer, S. A. (2019). A pragmatics analysis of deixis in a religious text.
International Journal of English Linguistics. 9 (2). doi:10.5539/ijel.v9n2p292

25. Babenko, Dmitry (2005) *Anatomy*. Krasnodar, Russia. p.95.
26. Barry J. Blake *All about Language* Oxford University Press, 2008
27. Benvenist, E. (1974). *General linguistics*. Progress, 448c.
28. Bloomfield, Leonard, 1935, *Language*. London, G. Allen & Unwin.
29. Boronnikova. *LINGUISTIC AND COGNITIVE TRANSLATION MODELS: COMPARATIVE ANALYSIS*. Ural Federal University named after the first President of Russia B.N. Yeltsin Yekaterinburg, Russia. 2014. p 337-338.
30. Brown, P., & Yule, G. (1988). *Discourse Analysis* (p. 283). Cambridge
31. Buhler, K. (2011). *Theory of Language*. Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. p. 67
32. Butts, Robert E. Hintikka, Jaakko - Hintikka, Jaakko - *Basic Problems in Methodology and Linguistics*. London, Ontario, Canada, August 27-September 2, 1977 (1)
33. Casson, Ronald W. *Language, culture, and cognition : anthropological perspectives*. New York : Macmillan ; London : Collier Macmillan Publishers. p 17.
34. Chafe, W. (1994). *Discourse, consciousness and time. The flow and displacement of conscious experience in speaking and writing*. Chicago: University of Chicago Press. p 392
35. Charles F, M. (2009). *Introducing English linguistics*. Cambridge: Cambridge University press. p. 38
36. Comrie, B. (1976). *Aspect (Cambridge Textbooks in Linguistics)*. Cambridge: Cambridge University.
37. Comrie, B. (1985). *Tense*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985. p. 8
38. Crystal, D. (2008). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics (6th ed.)*. Oxford: Blackwell. p.52
39. Demarsky, M. (1999). *Problems of text formation and literary text (on the material of Russian prose XIX-XX century)*. SPB. Publishing house, SPbGY, 281c.

40. Diessel (1999). Demonstratives Form, function and grammaticalization. Max Planck Institute, Leipzig. p.1
41. Dixon (2003). Demonstratives: A cross-linguistic typology. John Benjamins Publishing Company. p.61-62
42. Ehlich, K. (1983). Deictic Expressions and the Connexity of Text—Amsterdam (p. 285). Philadelphia: John Benjamins.
43. Eragbe, C., Yakubu, S., & State, T. (2015). Research Article the Use of Deixis and Deictic Expressions in Boko Haram Insurgency Reports , Nigeria Faculty of Humanities, Management and Social Sciences Depart, 3(Yule 2006). p. 56
44. Fillmore, C. J. (1971a). Toward a Theory of Deixis (pp. 219–242). University of Hawaii Working Papers in Linguistics.
45. Fillmore, C. J. (1971b). Santa Cruz Lectures on deixis (p. 268). Bloomington: Indiana University Linguistics Club.
46. Findlay (1998). Language and communication: a cross-cultural encyclopedia. 1998, ABC-CLIO. p 33.
47. Fitzgerald, Scott (1925). The Great Gatsby. Charles Scribner's Sons. In New York.
48. Grenoble, L., & Matthew, R. (1996). The Role of Deictics in Discourse Coherence: French Voici/Voila and Russian Vot/Von. *Journal of Pragmatics*, 25, 819–838. [https://doi.org/10.1016/0378-2166\(95\)00011-9](https://doi.org/10.1016/0378-2166(95)00011-9)
49. Halliday, M. A. K. (1972). Sociological Aspects of Semantic Change (p. 855). *Proceedings of the 11th International Congress of Linguists*. Bologna: Il Mulino.
50. Hanks, W. F. (1992). The Indexical Ground of Deictic Reference. In *Rethinking Context, Language as an Interactive Phenomenon*. (A. D. Goodwin, Ed.) Cambridge University Press.
51. Herbert H. Clark and Catherine K. Marshall (1981). -Definite reference and mutual knowledge. Cambridge: Cambridge University Press, 1981. p.46
52. Holmes. *Women's Talk in Public Contexts*. VICTORIA UNIVERSITY OF WELLINGTON. 1992.

53. Huddleston Rodney, P. G. (2006). *A Student's Introduction to English Grammar* Cambridge Univ. Press, 150.
54. James R, Hurford, Brendan Heasley, & Michael B. Smith. *Semantics: A coursebook*. 2nd Ed. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2007. Pp. 364, 71
55. Jespersen, O. (1922). *Language: Its Nature, Development and Origin*. New York: W.W. Norton & Co. p. 88.
56. John R. Searle (1969). *Speech acts*. Cambridge University Press. p.96
57. Juan Carlos Moreno Cabrera. *Linguistic Structure and Social Structure*. Universidad Autónoma de Madrid, Spain. 2014. p 208-211.
58. Labov. *Language in the Inner Language: Studies in the Black English vernacular*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. 1972.
59. Langacker (1992). Oxford University Press, Inc. 198 Madison Avenue, New York. p.9.
60. Leech, G. N. (1983). *Principles of Pragmatics*. London: Longman.
61. Levinson, S. C. (1995). *Cognitive anthropology* . In *Handbook of Pragmatics* , p 10,12.
62. Levinson, S. C. (1979). *Pragmatics and social deixis* in *Proceedings of the Fifth Annual Meeting of the Berkeley Linguistic Society*. Berkeley: Berkeley Linguistics Society.
63. Levinson, S. C. (1983). *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
64. Lycan, W. G. (2000). *PHILOSOPHY OF LANGUAGE A contemporary introduction*. New York: Routledge.
65. Lyons, J. (1977). *Deixis, space and time*" in *Semantics*, Vol. 2. Cambridge University Press.
66. Malinowski, B. (1923). *The Problem of Meaning in Primitive Languages*. London: K. Paul, Trend, Trubner. p 307.
67. Marmaridou, s. (2000) *Pragmatic meaning and Cognition (Pragmatics and Beyond New Series)*, Amsterdam/ Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, p.79-80.

68. Rauch G. Aspects of Deixis. In Rauh, G. (ed.). 1983, p.78
69. Riemer (2010). Introducing Semantics. Cambridge University Press. p 88
70. Saeed, J. (2003). Semantics, second edition. Cornwall: Blackwell Publishing, 38-40.
71. Suchman, L. A. (1990). What Is Human--Machine Interaction? (W. Z. Scott P. Robertson, Ed.) Cognition, Computing, and Cooperation.
72. Paducheva. E.V. (The Utterance and its Correspondence with Reality). Moscow: Nauka. 1985. p 201
73. Palmer. F.R. Semantics :A new outline. Cambridge. Cambridge University Press 1976. p 43-44
74. Perkins Revere D. Deixis Grammar and Culture. Typological studies in language/ Revere D. Perkins Amsterdam: Gown Benjamin Publishing Company, 1992, p. 95
75. Pratiwi, S. (2018). Person deixis in English translation of summarized Shahih Al-Bukhari Hadith in the book of As-Salat. Advances in Language and Literary Studies: 9(1), 40-43.
76. Putri, N. A., & Kurniawan, E. (2015). Person deixis in USA presidential campaign speeches. English Review: Journal of English Education, 3(2), 190-200.
77. Yule, G. (1996). Pragmatics. Oxford University Press

İnternet saytları

78. Semantic: Personal Deixis Essay- 1163 Words / Majostests, majostests.com/essay/semantic.
79. Deixis – slideshare.net/ radiaali 2/ deixis –Temporal deixis
80. <http://dictionary.reference.com/browse/pragmatics?s=t>
81. <http://dictionary.reference.com/browse/thee>